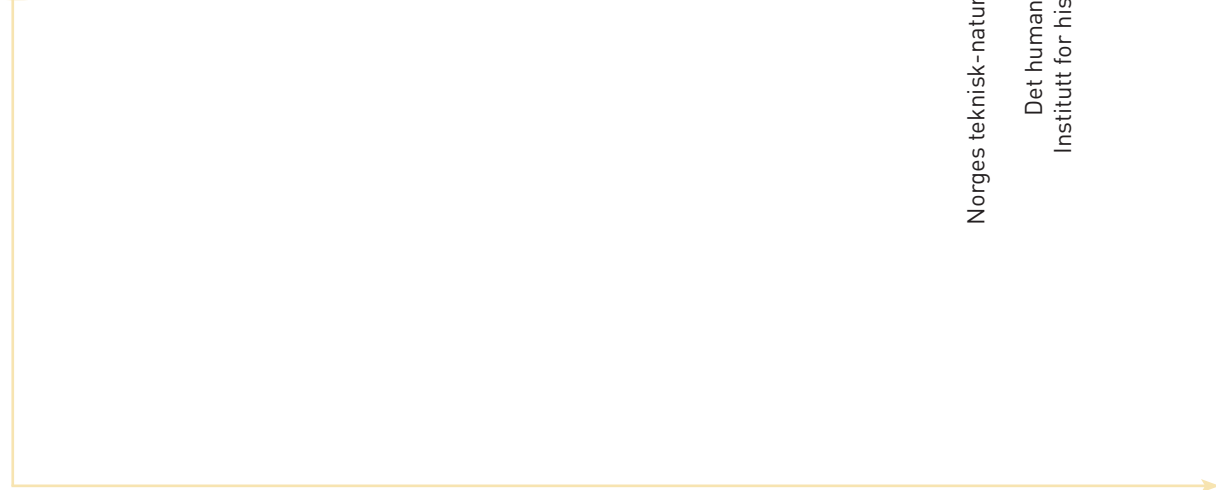

Masteroppgave

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige
universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Haris Kuko

Partizansko Spomen Groblje

– Symbolet på en svunnen tid

Masteroppgave i historie

Trondheim, november 2014

Forord

Denne prosessen har vært krevende, spennende, utfordrende og lærerik. Mange timer har blitt investert i denne oppgaven, men uten noen spesielle folk ville ikke prosessen og resultatet vært det samme. Derfor er det flere personer jeg ønsker å takke.

Jeg vil først takke mamma, pappa og broren min som har hjulpet og støttet meg hele veien i dette krevende arbeidet. Volim vas puno! Jeg må takke veilederen min György Péteri for gode råd gjennom hele prosessen. Alt fra hvordan enkelte referanser skulle skrives til hva jeg burde ha med i oppgaven og hvor jeg burde lete etter litteratur. Han har vært tilgjengelig både ukedager eller helger, og jeg har alltid fått rask tilbakemelding på ting jeg lurte på. Videre må jeg takke Asim Krhan og Zlatko Zvonić for gode samtaler spesielt i oppstartsfasen når jeg skulle starte med innsamlingsarbeidet. Jeg vil takke de ansatte på museum “Hercegovine” for at jeg fikk låne bøker, hadde fri tilgang til alle utgavene av avisa “Sloboda”, og fikk arbeide der i rolige omgivelser. Tusen takk til Radmilo Braca Andrić for et langt og interessant intervju, og for at jeg fikk kopiere flere dokumenter som har vært til uvurderlig hjelp i dette arbeidet. Videre vil jeg rette en stor takk til Fazlija Hebibović og Ibrahim Husković for at de ønsket å dele nyttige dokumenter med meg. Samtidig må jeg takke Izudin Kebo, Tone og Hans for mange hyggelige stunder i arbeidet med denne oppgaven!

	Side
Introduksjon	1
Kapittel 1 - Mostar gjennom historien	5
1.1. Fra osmanertida til 1945.....	5
1.2. Mostar i Den Sosialistiske Føderale Republikken Jugoslavia.....	7
1.3. Krigene og konfliktene i regionen.....	11
Kapittel 2 – Monumenter	15
2.1. Monumentenes betydning.....	15
2.2. Krigsminnesmerker.....	20
2.3. Kampen om de “russiske” monumentene.....	21
2.4. Krigsmonumenter i Bosnia--Herzegovina.....	25
Kapittel 3 - Partizansko Spomen Groblje u Mostaru	29
3.1. Mostar under andre verdenskrig.....	29
3.2. “U ime žīvota su se gasili žīvoti” (På vegne av livet ble liv slukket).....	30
3.3. Symbolikken i monumentet.....	33
3.4. Bogdan Bogdanović.....	37
3.5. “Bratstvo i jedinstvo” (brorskap og samhold / brotherhood and unity).....	40
Kapittel 4 – En ny tid	49
4.1. Jugoslavias nedgang.....	49
4.2. Partizansko Spomen Groblje i perioden etter krigen til 2005.....	52
4.3. Monumentets tilstand i årene etter rehabiliteringen.....	54
Kapittel 5 - Politikk	57
Konklusjon	64
Litteraturliste	66

Introduksjon

Mitt navn er Haris Kuko. Jeg kommer fra Mostar (Bosnia-Herzegovina), og reiser dit nesten hvert år. Jeg ønsket å jobbe med en problemstilling som omhandlet hjembyen min. Jeg var en liten gutt da krigen startet, og har derfor alltid jobbet for å lære mer om byen og menneskene der. Dets historie interesserer meg veldig.

I 1965 ble det bygd et stort monument i Mostar til ære for dem som omkom under den andre verdenskrigen. Det fikk navnet “Partizansko Spomen Groblje” som oversatt på engelsk betyr “Partisan Memorial Cemetery”. Det foregikk harde kamper flere steder i Bosnia-Herzegovina, eller rettere sagt i hele Jugoslavia under krigen. Mange kjente slag ble utkjempet i de ulike områdene, og flere filmer ble i ettertid laget om dem. Slaget på Neretva, slaget på Sutjeska, og slaget på Kozara var noen viktige kamper under den andre verdenskrigen. Monumentet i Mostar er ikke i samme tilstand i dag som det var før krigen. Det jeg ønsker å finne ut er

hvorfor ble Partizansko Spomen Groblje bygd? Hva slags betydning hadde monumentet, og hvilken funksjon var det ment å ha i samfunnet? Samtidig er jeg interessert i å finne ut hvordan var holdningene til politikerne i byen angående monumentet under den sosialistiske tida, og etter krigen på 1990-tallet? Har det forandret seg, og eventuelt hvorfor?

Det er vanskelig å få rede på hvordan politikerne tenkte før i tida. For å få det til skulle man ha utført mange intervjuer, eller spørreundersøkelser. Det er nesten umulig å få det til i dag siden mange av de politikerne som styrte på 1950- og 1960-tallet ikke lenger er blant oss. Likevel ved å se på deres uttalelser i media; aktiviteter de satte i gang; de ulike tiltak de gjorde, og tiltak de ikke gjorde; kan man med stor grad av nøyaktighet finne ut hvilken holdninger de hadde til monumentet.

Dessverre fikk jeg ikke brukt monumentets arkivdokumenter i dette arbeidet, siden dem ikke eksisterer lenger. Den opprinnelige prosjektdokumentasjonen for byggingen av Partizansko Spomen Groblje ble ødelagt under krigen. Verken forfatteren av prosjektet (arkitekten Bogdan

Bogdanović), eller byens myndigheter er i besittelse av den dokumentasjonen.¹

I dette arbeidet har jeg brukt mine lokale kunnskaper, snakket med en del historikere, bibliotekarer, museumsansatte, og andre folk som kunne være til hjelp. I museum “Hercegovina” har jeg tilbrakt mye tid. Hatt gode samtaler med Asim Krhan og Zlatko Zvonić som ga meg informasjon om hvordan kildesituasjonen var, og hvor jeg burde lete. I museet fikk jeg lånt noen bøker som var veldig nyttige spesielt i begynnelsen av arbeidet mitt med dokumentinnsamling.

Dessverre er det umulig å få tak i all det materialet som fantes før krigen. Mye litteratur og mange kilder har forsvunnet, blitt stjålet eller ødelagt i løpet av krigen. Jeg har vært i de fleste biblioteker og bokhandlere i byen, både i den østlige- og vestlige delen av byen, men der var det nesten ingen bøker eller artikler som handlet om Partizansko Spomen Groblje. Det var svært få bøker som tok for seg Mostar, eller dets historie, etter andre verdenskrig. Det finnes bare én (liten) bok som i sin helhet handler om Partizansko Spomen Groblje. Det er “Partizanski spomenik u Mostaru”, gitt ut i 1980.² Den lånte jeg på museet, og har brukt aktivt i arbeidet mitt. Siden det ikke finnes noen større verk om Partizansko Spomen Groblje, og i hvert fall ikke noe nytt et, så var det en av grunnene til at jeg ville forske på dette temaet, ved å ta i bruk mange forskjellige typer virkemidler og kilder. En annen bok jeg lånte på museet var “Mostar i okolica”. Den var spesielt viktig i begynnelsen av arbeidet da jeg ønsket å lese om byens historie. Der kan man også lese om historiske bygg i byen, og kort om nabobyene og landsbyene i området rundt Mostar.

Jeg var heldig som fikk utføre et langt intervju med Radmilo “Braca” Andrić. Han var soldat under andre verdenskrig, og senere ordfører i Mostar fra 1969 til 1974.³ Han er i dag president av komiteen for restaurering av Partizansko Spomen Groblje. I 2005 sendte denne komiteen inn en søknad om å få Partizansko Spomen Groblje til å bli erklært for et nasjonalt monument. I dette dokumentet (Proglšenje Partizanskog Spomen Groblja nacionalnim spomenikom) sto det mye nyttig informasjon. Monumentets tilstand, dets plassering, hva som har blitt gjort, donasjoner

¹ *Partizansko spomen-groblje*.(2006). Hentet 17. oktober 2013, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778

² Grad Mostar - Odjel za urbanizam i graditeljstvo, *Proglšenje partizanskog spomen groblja nacionalnim spomenikom*, 2005: 11

³ *Gradonačelnici Grada Mostara kroz povijest*. Hentet 10. november 2013, fra <http://www.mostar.ba/gradonacelnik-221/articles/250.html>

som ble gitt, litt historie, fakta og annen informasjon. I tillegg til intervjuet som ble utført var jeg heldig og fikk kopiere dette skriftlige dokumentet. Ifølge Andrić fantes det bare to originale eksemplarer av dette dokumentet.

Foruten noen avisartikler er det veldig lite materiale igjen fra samtida som omhandler monumentets bygging. I museum "Hercegovina" hadde de samlet inn de aller fleste eksemplarene av regionsavisa "Sloboda". "Sloboda" tok for seg begivenhetene i Mostar, men også i områdene rundt byen. I de første årene var den gitt ut annenhver uke, men etterpå kom den ut ukentlig. Da jeg bladde gjennom årene 1963, 1964, 1965 og 1966, fant jeg ikke mange saker som tok for seg byggingen av monumentet eller om de politiske beslutningene som ble gjort i forkant av byggingen. Jeg fant noen artikler om åpningsdagen, men dette skal jeg komme nærmere inn på senere. Derfor har jeg brukt internett mye, og lest gjennom en del artikler som jeg har funnet ved hjelp av på JSTOR og Historical Abstracts. Her er noen av artiklene som jeg har brukt i arbeidet mitt:

"Unraveling the Threads of History: Soviet-Era Monuments and Post-Soviet National Identity in Moscow", *"Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe"*, *"The Rise and Fall of Monuments"*, og *"The Politics of History and the "War of Monuments" in Estonia"* har vært nyttige for å et oversiktsbilde på hvordan sovjetiske monumenter ble behandlet i de Øst- og Sentraleuropeiske landene før- og i hovedsak etter oppløsningen av Sovjetunionen og kommunismens fall. *"War Memorials as Political Memory"* går inn på hva krigsminnesmerker er for noe og hvorfor de bygges. *"Soviet War Memorial"* handler om krigsminnesmerker i Sovjetunionen, mens *"How Memory was Made: The Construction of the Memorial to the Heroes of the Battle of Stalingrad"* fokuserer i hovedsak på minnesmerke "To the Heroes of the Stalingrad Battle" i dagens Volgograd. Det er interessant å vite hvordan monumentene var i de Øst- og Sentraleuropeiske for å se om det var likheter sammenlignet med de jugoslaviske krigsmonumentene og spesielt Partizansko Spomen Groblje. Kunne man se den sovjetiske monumentstradisjonen i Den Sosialistiske Føderale Republikken Jugoslavia (SFRJ), og opplevde monumentene den samme skjebnen etter kommunismens fall i Europa?

Jeg har vært på universitetsbibliotekene til NTNU og lest gjennom noen bøker som har hjulpet meg i dette arbeidet. I teksten min skal jeg oversette noen bosniske og utenlandske ord. De fleste kommer jeg til å oversette til norsk, men noen få kommer jeg til å oversette til engelsk siden jeg føler at for de konkrete ordene får en rettere betydning hvis man oversetter til engelsk enn til norsk. Riktignok er det ikke mange slike ord.

For å kunne forstå situasjonen i dagens Mostar, må vi se på historien til byen. Hvordan byen ble påvirket av forskjellige kulturer og formet under diverse regimer. Arkitektur, byplanlegging, religionsutøvelse, språk, graden av ytringsfrihet, tradisjoner, ideologier, og mange andre grunnleggende deler i et samfunn har forandret seg mye gjennom de ulike tidsepokene.

Kapittel 1 - Mostar gjennom historien

1.1. Fra osmanertida til 1945

Bosnia-Herzegovina har alltid vært et land bestående av mennesker med forskjellige religiøse tilknytninger. Det er ikke rart når man ser på historien til dette lille området i Sørøsteuropa. Mange folkeslag har gjennom historien blitt værende på- eller forlatt områdene som tilhører dagens Bosnia-Herzegovina. Flere slag har blitt utkjempet, og mange hærer har passert gjennom den regionen. Mostar er den største byen i dagens Herzegovina. Det er en by som først i 1440 ble nevnt i noen kilder. På den tida var det 19 hus der, og en gammel trebru med to tårn.⁴ På den tida var Blagaj et stort senter i regionen og hovedstaden i Herzegovina. I dag er Blagaj en landsby som ligger rundt 12 kilometer unna Mostar.

Osmanerne erobret Hercegovina i 1463. Før osmanerne overtok området var Mostar et veldig lite samfunn.⁵ De gjorde byen om til et administrativt senter i Hercegovina. Kravet om en mer holdbar bru ble reist kort tid etter, og arkitekten Hajreddin fikk oppgaven om å konstruere den. Den nye brua var laget av stein og stod ferdig i 1566.⁶ Det skulle vise seg at denne brua ble det største kjennetegnet til byen i moderne tid. Den fikk navnet Stari Most som betyr Gamle Bru (Old Bridge), mens selve byen har sitt navn etter “mostari” (bridge-keepers) som var navnet på brovokterne som passet den gamle trebrua.

Mostar utviklet seg i langt større tempo enn Blagaj siden beliggenheten var mye bedre. Elva Neretva, som var et viktig kommunikasjonsmiddel, lå langt unna Blagaj. Mostar ble et stort handelssenter mellom Adriaterhavet og østlige deler av Europa. Selv om Mostar var en del av Det Osmanske Riket var byen likevel autonom i stor grad. Det var en multikulturell by der folk

⁴ Dejan Čupina, *Mostar i okolica*, Zagreb, 1979: 11

⁵ Ibid.

⁶ Judith Bing, Ideas and Realities: Rebuilding in Postwar Mostar, *Journal of Architectural Education* 54(4), 238-249. Hentet 20. november 2013, fra http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1162/10464880152474556#.VGm5SVeG_mY

fikk utøve sin religion i frihet. Kristne, muslimer, jøder og andre levde side om side.⁷

I 1878 ble Bosnia-Herzegovina overtatt av Østerrike-Ungarn. I Mostar ble det innført nye reformer for hvordan byen skulle utvikles. Store monolittiske neo-renessansebygninger og brede gater ble laget. De skilte seg ut fra gamle osmanske bygninger som var mye lavere, og der gatene var en del trangere.⁸ Nye måter å bygge på skulle praktiseres. Disse skilte seg ut fra gammel osmansk byggekultur.

“By the early twentieth century, elements of Art Nouveau and Secessionist styles began to appear in Mostar’s historicist buildings....The inevitable hybrid that emerged from this period of intense building was a new monumental style that combined the massing of European prototypes with Orientalist details.”⁹

Betydelige investeringer ble foretatt i infrastruktur, kommunikasjon, og boliger. Mostar ble knyttet til Sarajevo med en ny jernbane.¹⁰ En stor kullgruve og tobakksfabrikk åpnet, samtidig ble “Hotel Neretva” og by-badet laget.¹¹ De fleste investeringene tok sted på den vestlige delen av byen. Den var ikke like utviklet som den østlige, samtidig var det mye mer areal som kunne brukes til utvikling.

I mellomkrigstida ble Bosnia-Herzegovina en del av "Kongeriket av serbere, kroater og slovenere", senere kalt “Kongeriket Jugoslavia”. De styrende organene la liten vekt på det som skjedde i Bosnia-Herzegovina. Hovedfokuset lå på konkurransen mellom Serbia og Kroatia om hvem som skulle ha mest innflytelse.¹² Derfor var det ikke noen stor utvikling av infrastrukturen i Mostar. Det var lite penger i byen. Mange var fattige. En av følgene av denne situasjonen var at flere arbeiderbevegelser begynte å dukke opp i byen.¹³ Folk var misfornøyde med hvordan

⁷ Amir Pašić, Francesco Siravo, Stefano Bianca, *Balkan Renaissance*, 2004, s: 38-45. Hentet 20. november 2013, fra <http://www.wmf.org/dig-deeper/article/balkan-renaissance>

⁸ Pašić: 40

⁹ Ibid.

¹⁰ Bing: 239

¹¹ Čupina: 16

¹² Bing: 240

¹³ Čupina: 49

kongen styrte, og så for seg en bedre, mer rettferdig styringsform. Det kommunistiske partiet vokste stort i antall nye medlemmer, samtidig som mange av dem ble arrestert. Store arrestasjoner tok sted i 1929, 1932 og 1940.¹⁴

1.2. Mostar i Den Sosialistiske Føderale Republikken Jugoslavia

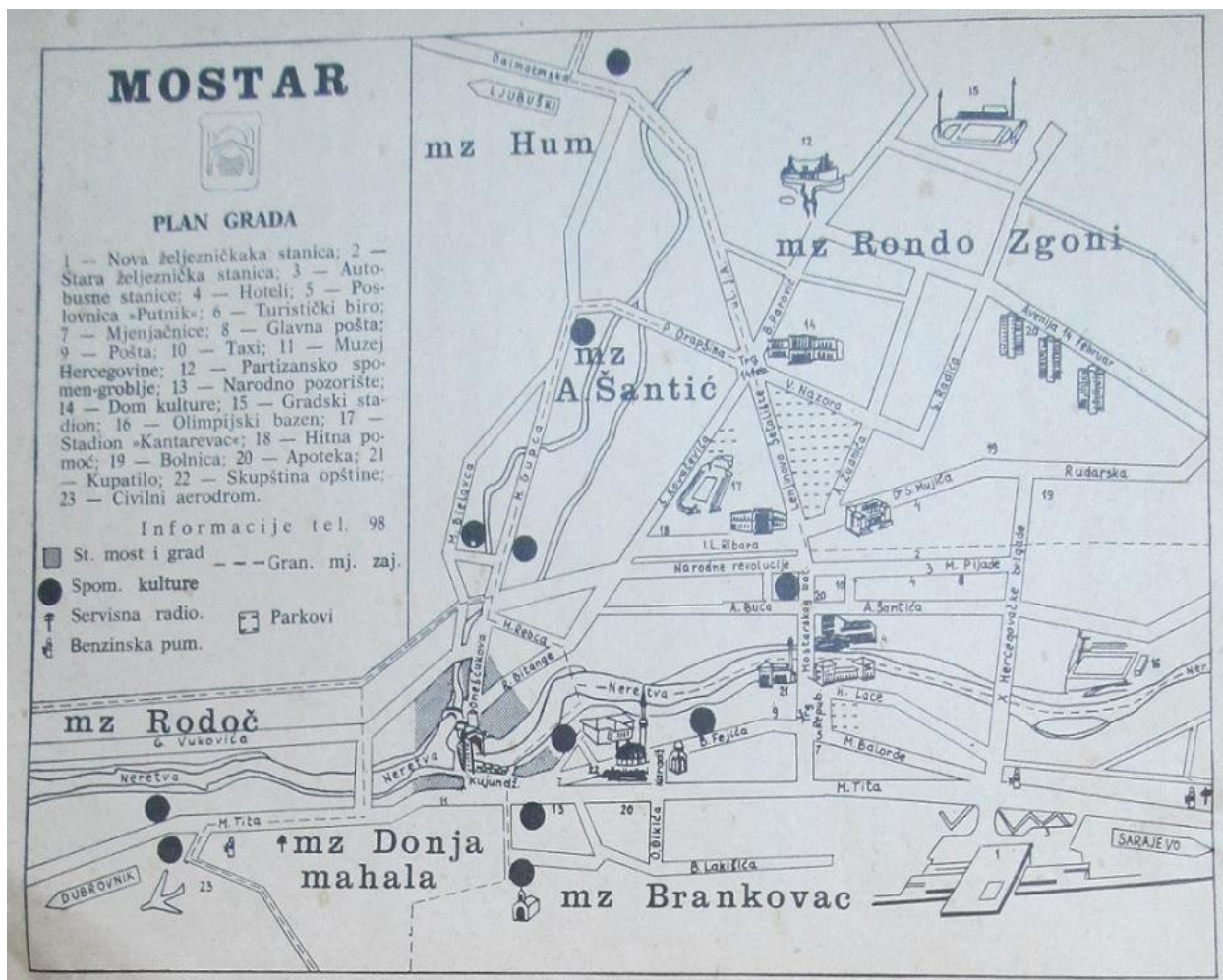
Etter den andre verdenskrigen kom Mostar til å utvikle seg mye. Mange investeringer og stor urbanisering kom til å prege byen i tida som kom. Under den sosialistiske tida, det vil si perioden etter den andre verdenskrig og fram til begynnelsen av 1990-tallet, var livet i Mostar fredfullt. Det var få store etniske sammenstøt. Mye penger ble investert i industrien, og mange store fabrikker startet opp. Fabrikker som produserte aluminium, tobakk og bomull ansatte mange tusener arbeidere. SOKO Mostar produserte egne fly og flydeler til eksport. I løpet av de over 30 årene SOKO Mostar var i drift produserte fabrikken over 1000 fly og 600 helikoptre.¹⁵ Store deler av tiden hadde SOKO Mostar rundt 5000 ansatte. Alle de nye fabrikkene førte til stor urbanisering. Mange folk fra de andre byene og landsbyene i Herzegovina flyttet inn til Mostar for å ta seg arbeid i den voksende industrien. Fra 1945 til 1980 økta folketallet fra 18000 til 100000 innbyggere.¹⁶

I grunnloven fra 1974 stod det at Den Sosialistiske Føderale Republikken Jugoslavia (SFRJ) bestod av seks konstitutive nasjoner og flere etniske grupper. De seks nasjonene var serbere, kroater, muslimer, makedonere, slovenere og montenegrinere. I SFRJ var Bosnia-Herzegovina den republikken med størst etnisk mangfold. I en stor folketelling utført over hele republikken i 1961 kom det fram at i Mostar bodde det 37,6% kroater, 29,3% serbere, 16,8% jugoslaver, 14,5% muslimer og 1,9% andre. (Tabell 1)

¹⁴ Ico Mutevelić, *Partizanski spomenik u Mostaru*, Ljubljana, 1980: 6

¹⁵ About us. (2014). Hentet 12. juni 2014, fra http://www.soko.hr/en/about_us.htm

¹⁶ Bing: 9

Forenklet kart over Mostar med navn på noen bydeler og gater fra 1970. På kartet kan man tydelig se Stari Most (ned til venstre fra bildets midtpunkt - rett over mz Donja mahala), og Partizansko Spomen Groblje ved siden av byens største fotballstadion Pod Bijelim Brijegom (oppe til høyre - rett over mz Rondo Zgoni).¹⁷

Den siste folketellingen i landet før krigens utbrudd ble gjennomført i 1991. Derfra kom det fram at det bodde 4,38 millioner i Bosnia-Herzegovina. Etter å ha delt opp i ulike etniske grupper viste det seg at det var 43,5% muslimer, 31,2% serbere, 17,4% kroater, 5,5% jugoslaver, og 2,4% andre. I kommunen Mostar var det 126628 innbyggere. Der var situasjonen litt annerledes enn i republikken generelt. Av dem som bodde der var det 35% som utga seg som muslimer, 34% kroater, 19% serbere, 10% jugoslaver, og 2% som utga seg som en annen etnisitet.¹⁸ (Tabell 2) Når man ser på de tallene så er det vanlig å spørre seg hvorfor det var så store prosentmessige

¹⁷ Velimir Bunjac, *Mesto u kome se nalazi moj garnizon, Mostar - Grad svetlosti*, Mostar, 1970: 130

¹⁸ *Stanovništvo prema izjašnjenju o nacionalnoj pripadnosti po opštinama*. (1991). Hentet 20. oktober 2013, fra <http://www.fzs.ba/Dem/Popis/Nacionalnost%20opceine%20Popis%201991.pdf>

forskjeller i etniske forhold på bare 30 år?

Tabell 1 - Fordelingen i Mostar etter folketellingen i 1961.

<u>Etnisitet</u>	<u>Prosent (%)</u>
Kroater	37,6%
Serbere	29,3%
Jugoslaver	16,8%
Muslimer	14,5%
Andre	1,9%

Tabell 2 - Fordelingen i Mostar etter folketellingen i 1991.

<u>Etnisitet</u>	<u>Prosent (%)</u>
Muslimer	35%
Kroater	34%
Serbere	19%
Jugoslaver	10%
Andre	2%

Ut i fra folketellingene kan man lese at det i 1961 var nesten like mange serbere som jugoslaver og muslimer til sammen. Den klart største etniske gruppen var kroatene med 37,6%. Man kan si at statistikk lyver ikke, og dermed konkludere med at det var klart flest kroater og serbere i Mostar på dette tidspunktet. Mange muslimer kom etter hvert til byen for å få seg jobb i den hurtigvoksende industrien. På en annen side kan man se på de historiske hendelsene som tok sted på denne tida før man trekker konklusjoner. Folketellingen i 1961 var et stort vendepunkt for

muslimer. Der kunne en person for første gang erklære seg for muslim, riktignok bare i etnisk forstand. Muslimene var ikke regnet som en nasjon før grunnloven i 1974. Under folketellingen i 1948 kunne man blant annet velge mellom alternativene “serber muslim”, “kroat muslim” eller “nasjonalt ubesluttsom muslim”, mens i folketellingen i 1953 fikk man i tillegg alternativet “ubesluttsom jugoslav”.¹⁹ En annen mulig konklusjon kan derfor være at det bodde mange flere muslimer i Mostar i 1961 men at de erklærte seg som en annen etnisk gruppe. Muslimene måtte gjøre det i de tidligere valgene, slik at man kan tenke seg at et betydelig antall gjorde det i 1961 også.

I folketellingen i 1991 ble det registrert hvor innbyggerne bodde i de ulike kommunene. Ut i fra de resultatene kan man lese at flere store etniske grupper bodde sammen i ulike bydeler både på den østlige- og den vestlige delen av byen. Luka 1, som ligger på den østlige sida av byen, hadde 3971 innbyggere. Det var 1871 muslimer, 1680 serbere, 149 kroater, 226 jugoslaver, og 45 med annen etnisitet. (Tabell 3) Četnaesti Februar og Rudnik er bydeler som ligger langt inn på den vestlige sida av byen. Četnaesti Februar var den klart mest befolkede bydelen i Mostar, 12849 personer bodde der. Av dem var det 3495 som erklærte seg som muslimer, 2863 som serbere, 3271 som kroater, 2714 som jugoslaver, og 506 som en annen etnisk gruppe. Det bodde omtrent like mange mennesker fra hver av de store etniske gruppene i denne bydelen. På Rudnik var kroatene utvilsomt den største etniske gruppa med 2292 personer. Det er likevel interessant å se hvor mange det var fra de andre gruppene. I denne bydelen bodde det 816 muslimer, 693 serbere, 557 jugoslaver, og 101 mennesker fra andre grupper.²⁰ Til sammen utgjorde det 2167 personer, nesten like stort antall som kroatene. En av hovedårsakene for at det bodde såpass mange folk fra de forskjellige etniske gruppene i geografisk små bydeler var et stort antall interetniske ekteskap. Folk med ulik etnisk bakgrunn giftet seg med hverandre. Før krigsutbruddet i 1992 var hele 42% av alle inngåtte ekteskap interetniske.²¹ Mostar var sammen med Vukovar i det nordlige Kroatia

¹⁹ Roland Kostic, *Nation-Building from the Ottomans to Dayton*, Ambivalent Peace: External Peacebuilding, Threatened Identity and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina. Report No. 78, Department of Peace and Conflict Research and the Programme for Holocaust and Genocide Studies, Uppsala University, Sweden, 2007: 65

²⁰ *Popis po mjesnim zajednicama*. (1991). Hentet 20. oktober 2013, fra <http://www.fzs.ba/Podaci/nacion%20po%20mjesnim.pdf>

²¹ Dragan Markovina, *Roko Markovina za tačno.net: Vratite Mostar Mostarcima*. (2012) Hentet 02. juli 2013, fra <http://tacno.net/interview/roko-markovina-za-tacnonet-vratite-mostar-mostarcima/>

blant de byene som hadde aller flest interetniske ekteskap i hele Den Sosialistiske Føderale Republikken Jugoslavia.

Tabell 3 - Antall mennesker som bodde i bydelene Luka 1, Četrnaesti Februar og Rudnik fordelt på etniske grupper.

Etnisitet Bydel	Muslimere	Kroater	Serbere	Jugoslaver	Andre
Luka 1	1871	149	1680	226	45
Četrnaesti Februar	3495	3271	2863	2714	506
Rudnik	816	2292	693	557	101

1.3. Krigene og konfliktene i regionen

Noe av det mest spesielle med Sørøst-Europa, særlig det området som utgjorde det tidligere Jugoslavia, er at det gjennom historien ofte har vært preget av konflikter. Når det først var krig i området, var det ekstra blodige kamper. 1800-tallet var preget av romantisk nasjonalisme og kampen om selvstendighet. Det første serbiske opprøret, eller den serbiske revolusjonen, tok sted i perioden 1804-1813. Det ble ledet av Đorđe “Karadžorđe” Petrović. Opprøret som i begynnelsen var rettet mot de lokale janitsjarene som misbrukte makten deres, og førte terror mot lokalbefolkningen, eskalerte etter hvert til en kamp om løsrivelse og ønske om en selvstendig serbisk stat.²² Mot slutten av 1813 greide Sultan å beseire opprørerne.

²² Ivan T. Berend, (2005) *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*. California: University of California Press: 124

Det andre serbiske opprøret (1815-1817) var ledet av Miloš Obrenović. Det resulterte i at Serbia fikk en del trekk til en autonom stat, men ikke fullstendig selvstendighet. I perioden 1875-1878 var det et stort opprør i Herzegovina. Det tok sted i landsbyene og bygdene i nærheten av Mostar. I Nevesinje, Stolac, Bileća og Gacko var det store kamper. *“More than one-third of the whole Christian population fled over the frontier out of Bosnia into the neighboring lands.... The number of those who have perished ... is unreckoned”*.²³ Uroen spredte seg fort til naboombådene og andre sørslaviske land. Dette var starten på den “østlige krisen” på slutten av 1870-årene. Selv om dette opprøret også ble slått hardt ned på, fikk Serbia som følge av avtalen i San Stefano (1878) sin lenge ettertraktede selvstendighet.

To konflikter på Balkan, senere kalt for Balkankrigene, tok sted i perioden 1912-1913. Som følge av disse krigene krympet Det Osmanske Rikets territorium i Europa drastisk. Disse konfliktene var ingenting sammenlignet med det som skulle skje et år senere.

28.juni 1914 ble tronarvingen av Østerrike-Ungarn Franz Ferdinand og hans kone Sophie von Hohenberg myrdet i Sarajevo. De ble skutt av bosnisk-serbereren Gavrilo Princip. Han var en jugoslavisk nasjonalist, og medlem av organisasjonen Mlada Bosna (Unge Bosnia/Young Bosnia). Medlemmene av denne organisasjonen tilhørte ulike etniske grupper. De fleste var serbere, men det var også noen kroater og muslimer, og alle kjempet mot et felles mål. Målet var én selvstendig jugoslavisk stat.²⁴ Denne hendelsen blir av mange regnet som startskuddet til den første verdenskrigen. Som følge av denne krigen oppsto "Kongeriket av serbere, kroater og slovenere", senere kalt “Kongeriket Jugoslavia”. I 1939 ble Mostar en del av Banovina Hrvatske (Banate of Croatia). Det var en autonom provins i Kongeriket Jugoslavia.

Mange liv gikk tapt under den andre verdenskrigen som kom til Jugoslavia i 1941. Mesteparten ble ikke drept av nazistene eller de italienske fascistene. Flest menneskeliv, spesielt veldig mange sivile, gikk tapt som følge av handlingene til de “hjemlige fascistene”. Den kroatisk fronten ble kalt Ustasje (Ustaše), og de var ledet av Ante Pavelić. Ustasjene kjempet for en stor selvstendig kroatisk stat. De brukte hensynsløse metoder i kampen deres, og drepte veldig mange

²³ Ibid: 128

²⁴ Paul Jackson. (2006) ‘Union or Death!’: Gavrilo Princip, Young Bosnia and the Role of ‘Sacred Time’ in the Dynamics of Nationalist Terrorism, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7(1), 45-65. doi: 10.1080/14690760500477935

sivile. Serberne var deres største fiender, og hundretusener serbere ble drept. Veldig mange ble konvertert eller forsøkt konvertert til katolisisme ved hjelp av tvang og tortur.²⁵ Den serbiske motsetningen til ustasjene var tsjetnikene (Četnici). Mange serbere ble med i krigen og støttet tsjetnikene som var ledet av Dragoljub “Draža” Mihailović. De var en ekstremnasjonalistisk paramilitær organisasjon, og tilhengere av monarkiet. Partisanerne var de lokale kommunistene som sloss for en sosialistisk jugoslaviske stat. Tyskerne og italienerne hadde også sine geografiske, økonomiske og andre interesser i regionen.

I Herzegovina foregikk det harde kamper. Ved hjelp av tysk støtte laget ustasjene “Den Uavhengige Staten Kroatia” (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) i løpet av krigen. Dette landet dekket mesteparten av dagens Kroatia, Bosnia-Herzegovina, og en del av grenseområdene til dagens Slovenia. Mostar ble en viktig by i denne marionettstaten. I kapittel 3 blir hendelsene i Mostar under den andre verdenskrigen drøftet nærmere.

Fram til 1980-tallet var tida i SFRJ rimelig fredelig, uten de veldig store etniske opprørene og sammenstøtene. På slutten av 1960- og begynnelsen av 1970-tallet kan man skille ut protestene på Kosovo og den Kroatiske våren, men disse ble slått hardt ned på av myndighetene. Store væpnede konflikter kom først med krigen på 1990-tallet. Mostar var en av de byene som ble hardest rammet av krigen. I 1992 angrep serbiske paramilitære styrker sammen med JNA (Jugoslavenska Narodna Armija/Yugoslavian National Army) Mostar fra øst. Motstanden kom fra et samlet forsvar bestående av bosnjaker og kroater. Bosnjaker var et fellesord om bosniske muslimer som for alvor ble tatt i bruk i løpet av denne krigen, siden før var de kalt bare muslimer. Mange bosnjaker måtte flykte fra den østlige delen av byen til den vestlige, mens de fleste serberne dro fra byen generelt.²⁶ Kort tid etterpå brøt den samlede motstanden, og krigen mellom bosnjakene og kroatene i byen startet. Dette drøftes mer senere, spesielt i kapittel 4.

²⁵ Mark Biondich. (2005). Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942, *The Slavonic and East European Review*, 83(1), 71-116

²⁶ Azra Hromadzic. (2009). “Smoking doesn’t Kill; It Unites!” Cultural Meaning and Practices of “Mixing” at the Gymnasium Mostar in Bosnia and Herzegovina. Claire McGlynn (Red.) *Peace Education in Conflict and post-Conflict Societies, Comperative Perspectives* (s. 111). United Kingdom: Palgrave Macmillan.

For å kunne se på hvorfor Partizansko Spomen Groblje ble reist, og hva det betydde, er det viktig å først se på lignende monumenter i andre deler av Jugoslavia og verden. Hvilken betydning har slike monumenter i et samfunn?

Kapittel 2 - Monumenter

Monumenter blir bygd overalt i verden. Vi finner dem i alle mulige former med ulike særtrekk. Moderne, store, kjente, detaljerte, gamle, realistiske, forhatte, abstrakte, og hellige er noen kjennetegn på diverse monumenter. Spesielt etter andre verdenskrig ble det laget mange krigsmonumenter eller minnesmerker. I de fleste av kildene som har blitt brukt i dette arbeidet har begrepene monument og minnesmerke (memorial) samme betydning. I min diskusjon vil jeg derfor også bruke de to begrepene som ensbetydende med hverandre.

2.1. Monumentenes betydning

Mennesker har bygd monumenter i flere tusen år. I oldtidens Egypt ble det laget mange monumenter som står den dag i dag. Djoserpyramiden var den første pyramiden i Egypt, og den var bygd ca 2700 f.Kr. I begynnelsen var den ikke formet som en pyramide men hadde et flatt tak. Fram mot slutten av farao Djosers regjeringstid hadde monumentet blitt utviklet til en trappepyramide bestående av seks lag.²⁷ Den verdenskjente sfinksen i Giza ble laget ca 2500 f.Kr, og er regnet som et av de største og eldste monumentene i verden.²⁸ Rapa Nui, eller Påskeøya (Easter Island) som den blir kalt, er en Polynesisk øy i den sørøstlige delen av Atlanterhavet. Denne øya er mest kjent for sine 887 moai. Moai er store steinstatuer som er formet som mennesker. De ble laget i perioden 1100-1680. De aller fleste har bare et stort hode, men noen har også en liten kropp eller en overkropp. Det kanskje aller mest kjente av oldtidens monumenter ligger i Europa. På slettene i Sørvest-England finner man Stonehenge. Stonehenge var en stor steinkonstruksjon laget for ca 4500 år siden.

Hva er det som er spesielt med de nevnte monumentene? De er eksempler på store og tunge steinverk som har blitt reist for flere århundrer siden, lenge før moderne byggeverktøy og dataassistert konstruksjon ble oppfunnet. Hver stein veide flere tonn, og måtte ofte fraktes over

²⁷ 10 *Ancient Egyptian Monuments*.(2014). Hentet 14. mai 2014, fra www.touropia.com/ancient-egyptian-monuments/

²⁸ Ibid.

lange avstander.

Disse steinverkene ble ikke laget uten grunn, og det gjelder monumenter generelt.

Djoserpyramiden og sfinksen i Giza ble laget som gravplasser for faraoene Djoser og Khafra.

Samtidig skulle de være minnesmerker for folk til å huske faraoene. Det finnes mange myter og konspirasjoner rundt Stonehenge, men ingen endelig forklaring på hva Stonehenge ble brukt til.

Den mest utbredte teorien angående maoriene er at de ble reist for å hedre forfedrene. Felles for

alle disse monumentene, eller oldtidens monumenter generelt, var at de var kolossale. De ble

bygd slik for at folk skulle bli “tvunget” til å huske personene, anerkjenne deres makt samt føle frykt og ydmykhet.²⁹ Det finnes sikkert flere årsaker til hvorfor disse spesifikke monumentene

ble bygd, men det er ikke målet med dette kapitlet, et annet spørsmål er viktigere. Hvorfor blir

monumenter egentlig laget? Det avhenger av mange ulike faktorer. Tidsepoke, politikk, sted,

religion, jubileum, og størrelsen på en begivenhet er noen av dem. Flere personer har likevel

laget en generell forklaring som skal dekke bakgrunnen til de fleste monumentene. Så tidlig som

i 1611 kom Antoine Rascas med sin definisjon.

*“The general name of monument which comes from the latin Monitor, to signify all things which call to mind the Memory of some subject to those absent from this place or time, ... signifying particularly the sepulchres of the dead, which are also made for memory”.*³⁰

En mer moderne definisjon av nasjonale monumenter, og deres betydning finner man i boka

“National Monuments and Nationalism in 19th Century Germany” av Hans A. Pohlsanders.

*A national monument is one which honors a revered leader or hero of a nation, keeps alive the memory of a significant event in the history of a nation, or express the ideals of a nation. Such a monument serves to maintain cherished traditions and to evoke patriotic sentiments”.*³¹

Ifølge Annette Hamilton er formålet med monumenter det å minnes.³² Det er viktig å hedre

²⁹ Annette Hamilton. (1990) Monuments and Memory, *The Australian Journal of Media & Cultur*,3(1)

³⁰ Ibid.

³¹ Hans A Pohlsander. (2008) *National Monuments and Nationalism in 19th Century Germany*, International Academic Publishers, 13-21.

³² Hamilton

enkelte mennesker etter deres innsats og arbeid. Av og til går man et skritt lenger. Enkelte monumenter blir bygd for å glorifisere spesielle ledere eller historiske hendelser. Staten bygger bevisst mange kolossale monumenter, selv om de menneskene eller hendelsene ikke alltid er populære blant folk flest. Likevel kan tolkningen av forskjellige monumenter forandres som følge av politiske endringer i samfunnet.

I artikkelen "The Rise and Fall of Monuments" fra 1999 hadde Charles Merewether følgende definisjon på hva et monument er.

“Monuments make certain historical claims based on a conservative impulse to commemorate an epoch, ideology, event, or figure. Monuments construct and preserve a record; they are symbols intended to stand over the vagaries of memory and apart from the contingencies of history. these images ... project the past onto the future, from one generation of people to the next”.³³

I den samme artikkelen skrev han at vi lever i en tid som kan kalles for "memorial age". På den ene siden lages nye monumenter for å minnes voldelige hendelser fra fortiden. På den andre siden blir monumenter ødelagt for å symbolisere slutten på en æra. Deres ødeleggelse representerer et ønske om å legge fortiden bak.³⁴

Etter kommunismens fall var et av hovedoppgavene til de nye styresmaktene å “endre” litt på historien og legge mye bak seg. Den kommunistiske fortida måtte settes i dårlig lys i størst mulig grad. Flere tiltak ble satt i gang. Den ungarske professoren Istvan Rev har sagt: *“History writing is never born of only remembering; the forgetting, the discarding of elements that can't be fit into the new history are just as much a part of the reconstruction of history as remembering”*.³⁵

Ulike ideologier, ledere, og armeer har preget Øst- og Sentral-Europa i det 19. og 20. århundre. “Historien blir formet av vinnerne” blir det ofte sagt etter en krig. Det var tilfellet etter den andre verdenskrigen også. Revisjonismen var stor, noe som ofte var tilfellet når et styringssett ble

³³ Charles Merewether. (1999). The Rise and Fall of Monuments. *Grand Street*,(68), 182-191.

³⁴ Ibid: 183

³⁵ Richard S. Esbenshade. (1995). Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe, *Representations*, (49), 72-96

forandret med et annet. Kommunismen etter den andre verdenskrigen satte dype spor i landene der. Etter dets fall var det viktig for de nye styresmaktene å forme landets fortid til deres politiske fordel. Landene skulle tilbake til Europa. Siden monumenter er en viktig del av fortida, måtte det derfor gjøres noe med dem også.

Mange statuer av Stalin og Lenin ble bygd i Sovjetunionen, men også i andre land i Øst- og Sentral-Europa. Disse statuene var ikke veldig godt likt blant store deler av befolkningen. I Ungarn var meningene spredd om deres framtidige skjebne. I Budapest var det flere monumenter av Lenin, Marx, ungarske kommunister og sovjetiske soldater som minnet om den nære kommunistiske fortida. Noen ville ødelegge dem totalt. Andre mente at monumentene hadde blitt en såpass vanlig del av landskapet, og en sentral del av fortida, at de burde få stå der de var. Atter andre så på det økonomiske aspektet siden Ungarn var et nokså fattig land etter kommunismens fall. Det ville koste mye å ødelegge, eller flytte monumentene. Det arbeidet var kanskje ikke nødvendig i en økonomisk tung tid. Regjeringa tok avgjørelsen om å plassere alle disse monumentene i én park. 58 monumenter ble plassert i “skulpturparken” som lå på utkanten av byen.³⁶

I Tallinn fikk fjerningen av et monument stor internasjonal oppmerksomhet. En bronsestatue av en sovjetisk soldat som står med bøyd hode og holder en hjelm i hånden. I 1947 sto statuen ferdiglaget i Tallinn sentrum selv om det ikke foregikk noen kamper der under krigen. Slike monumenter ble plassert i alle storby-sentrene over hele Sovjetunionen.³⁷ Etter at Estland ble en del av Sovjetunionen, og frem til dets selvstendighet, gikk andelen etniske estlendere ned fra over 90% til 62% av befolkningen. I løpet av den perioden kom det spesielt mange russere.³⁸ Naturlig nok utgjør de den største minoritetsgruppa. Blant de etniske estlendere så man ikke på russerne som den gode frigjørende parten under den andre verdenskrig. Estland var et selvstendig land før det ble en del av Sovjetunionen som følge av Molotov-Ribbentrop-pakten. Estland var fanget av en russisk okkupasjon i over fire tiår. Denne historiske tolkningen skapte uenigheter og det største skille mellom etniske estlendere og den russiske minoriteten. Etter flere hendelser,

³⁶ Ibid: 72

³⁷ Karsten Brüggemann & Andres Kasekam. (2008), *The Politics of History and the “War of Monuments” in Estonia, Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 36(3), 425-448. doi: 10.1080/00905990802080646

³⁸ Ibid: 429

protester, og parlamentsvalget i 2007, bestemte den nye regjeringa til statsminister Andrus Ansip at bronsestatuen skulle skifte lokalitet. Russerne raste over den avgjørelsen, og Russland anklaget Estland for å fremme fascisme. Forholdet mellom de to landene var kaldt, der Russland innførte økonomiske sanksjoner mot Estland. 26. april blusset det opp kraftige opptøyer i Tallinn, de største i den estlandske hovedstaden. Herjingene roet seg etter et par dager, mens bronsestatuen ble plassert i Tallinns militære gravlund.

Dette var eksempler på monumenter bygd av de tidligere styrende maktene der mange var sterkt mislikt blant store deler av befolkningen. På en annen side finnes det tilfeller på det motsatte. Et eksempel på det finnes i Estland noen få år før bråket rundt bronsestatuen. Den 02. september 2004 brøt det ut store gatekamper i den lille byen Lihula etter at regjeringen ønsket å fjerne et monument. Monumentet var en estlandsk soldat i tysk uniform.

Monumentet i Lihula³⁹

³⁹ *Monument of Lihula*. Hentet 04. april 2014, fra http://no.advisor.travel/photo_ex/24741

Steiner ble kastet mot politiet, tåregass ble brukt, og noen politifolk ble skadet. Monumentet var populært blant mesteparten av befolkningen. En stor andel estlendere kjempet sammen med tyskerne mot sovjeterne under den andre verdenskrigen.⁴⁰ Etter press fra blant annet EU og USA måtte monumentet fjernes. I tida som fulgte var flere Røde Armé monumenter utsatt for skjending. Et år etter at monumentet var fjernet ble monumentet fra Lihula plassert på “Museum of Fight for Estonia's Freedom” (Eesti vabadusvõitluse muuseum), et privat museum i Tallinn.

2.2. Krigsminnesmerker

Hva er et krigsminnesmerke? Hva brukes det til? I James M. Mayos tekst “War Memorials as a Political Memory” kan man finne følgende definisjon:

*“Whether a statue, a place, a building, or a combination of these and other elements, a war memorial is a social and physical arrangement of space and artifacts to keep alive the memories of persons who participated in a war sponsored by their country”.*⁴¹

Krigsminnesmerker er en av de typer monumenter som det er flest av. Et vidt spekter av mennesker kan minnes, men også viktige hendelser eller avgjørende slag. Innbyggere som mistet livet, soldater som kjempet heroisk, eller landets ledere under krigen er bare noen få eksempler. Det finnes ingen hovedregel, som har blitt godkjent av alle, om hvordan krigsminnesmerker skal deles inn. Ifølge Mayo blir de i hovedsak delt inn etter graden av utility (nytte/anvendbarhet), og sentiment (følelser/holdninger). De fleste krigsmonumenter har stor grad av sentiment. De er ment å være vakre kunstverk som har som formål om å minnes dem monumentet er laget for. Slike monumenter bærer mye ære, men har derimot ofte liten anvendbarhetsgrad. Foruten å være estetisk flotte gjenstander med symbolsk betydning, kan disse monumentene brukes til få andre formål.

I det 20. århundret ble det laget mange minnesmerker som ble brukt aktivt til ulike

⁴⁰ Brüggemann: 428

⁴¹ James M. Mayo. (1988). War Memorials as Political Memory, *Geographical Review*, 78(1), 62-75

arbeidsoppgaver. Minnesmerker var bygd i form av skoler, biblioteker, parker, arenaer, bruer og sykehus. Da var krigsminnet vanligvis bygningens “andre identitet”, bak det primære formålet.⁴² I oktober 1924 stod Soldier Field ferdigbygd i Chicago. Arenaen var et minnesmerke til de amerikanske soldatene som falt i ulike kriger.⁴³ Stadionet står fortsatt i dag. Det amerikanske fotballaget (National Football League, NFL) Chicago Bears har siden 1971 brukt Soldier Field som sin hjemmebane. Memorial Stadium i Bristol (England) åpnet i 1921. Stadionet var et minnesmerke til de lokale rugbyspillerne som døde under den første verdenskrigen.⁴⁴ Fram til 2014 var arenaen brukt av rugbylaget Bristol Rugby Club, og fotballaget Bristol Rovers.

På den andre sida av Europa var det laget veldig mange krigsminnesmerker. Særlig i Sovjetunionen var aktiviteten stor etter andre verdenskrig, eller “Den store fedrelandskrigen” (The Great Patriotic War) som den blir kalt i Russland.⁴⁵ I løpet av krigen døde ca 60 millioner mennesker som følge av krigens handlinger, der Sovjetunionen alene mistet rundt 30 millioner av sine innbyggere. Tallenes tale viser tydelig at Sovjetunionen var den staten som ofret mest. Det foregikk harde kamper i landet, og det meste av infrastrukturen ble ødelagt. Det var viktig å minnes og hedre de omkomne fra krigen. Historisk sett var den andre verdenskrigen Sovjetunionens mest tragiske, men samtidig stolteste kapittel. Dette måtte markeres på en storslått måte med mange store monumenter. Bygging og planlegging av nye monumenter foregikk fram til slutten av 1980-årene.

2.3. Kampen om de “russiske” monumentene

I 1990 ble Boris Jeltsin valgt til formann i Den Russiske Sosialistiske Føderative Sovjetrepublikk (RSFRS) øverste sovjet. Inntil da hadde ikke Russland, i motsetning til de andre sovjetiske republikkene, egne separate sosiale-, kulturelle- og vitenskapelige institusjoner på republikk-nivå. Nesten alt som var russisk var flettet sammen med det sovjetiske.⁴⁶ Dette ville føre til

⁴² Ibid: 63

⁴³ *Stadium History*. Hentet 30. mars 2013, fra <http://www.soldierfield.net/content/stadium-histor>

⁴⁴ *History 1921 – 1938*. Hentet 30. mars 2013, fra <http://www.bristolrugby.co.uk/fans/history/1921-1938/>

⁴⁵ Benjamin Forest & Juliet Johnson. (2002). Unraveling the Threads of History: Soviet-Era Monuments and Post-Soviet National Identity in Moscow, *Annals of the Association of American Geographers*, 92(3), 524-547

⁴⁶ Ibid: 528

identitetskrise i Russland da landet ble selvstendig. Kritiske spørsmål ble stilt til alle aspekter av russisk identitet i løpet av 1990-årene. Det gjaldt alt fra det politiske- og økonomiske system, til dets historie og monumenter.

Ifølge Benjamin Forest og Juliet Johnson kan monumenter oppleve ett av tre mulige skjebner under slike kritiske tider. De blir delt inn i Co-opted/Glorified (aksepterte/glorifiserte), Disavowed (desavuerte), og Contested (omstridte) monumenter.

*“Co-opted/Glorified monuments are maintained or further exalted. Disavowed sites are literally or symbolically erased from the landscape either through active destruction or through neglect by the state. Contested monuments remain the objects of political conflict, neither clearly glorified nor disavowed”.*⁴⁷

Etter oppløsningen av Sovjetunionen var det i hovedsak tre politiske aktører som kjempet om makten til å styre utformingen av monumentene i Moskva. I perioden 1991-1999 var det Moskvas borgermester Jurij Luzhkov og byrådet, kommunistpartiet i den russiske føderasjonen (KPRF), og administrasjonen til russiske presidenten Boris Jeltsin. Hvorfor var monumentene så viktige for dem?

Monumentene ble aktivt brukt til å fremme deres politiske syn, og var en viktig del av maktkampen. Luzhkov var en nasjonalistisk leder som ønsket å svartmale alt det sovjetiske. Han fokuserte kun på det russiske folket. Han var tidlig ute med sitt ønske om å innlemme Krimhalvøya, og andre utenlandske områder med stor etnisk russisk befolkning, inn i den russiske staten. Luzhkov innledet et tett samarbeid med den nye russiske økonomiske eliten. De skulle støtte han økonomisk i konstruksjonsarbeidet, men i gjengjeld skulle de få lukrative businessavtaler med byen, og muligheten til å påvirke hvordan de ble forestilt i offentligheten. I likhet med Luzhkov så ønsket president Jeltsin å fremme Russlands stolte historie i monumentene. I følge Jeltsin var det Russland som sørget for seier mot nazistene, og ofte nevnte han ikke Sovjetunionen i det hele tatt. Likevel var det forskjeller på han og borgermesteren i Moskva. I motsetning til Luzhkov ønsket Jeltsin å være mer inkluderende i staten Russland.

⁴⁷ Ibid: 525

Dermed fokuserte han på alle dets minoriteter, og ikke bare på den etniske russiske befolkningen. For den tredje hovedaktøren, Kommunistpartiet (KPRF), var målet deres å kjempe hardt for de monumentene som allerede fantes fra før. De ønsket å rehabilitere deler av den sovjetiske fortiden gjennom å bevare og redefinere visse monumenter fra den tida.

Leninmausoleet på Den Røde Plass var et omstridt monument. Jeltsin ønsket å fjerne den balsamerte Lenin derfra, og begrave han. Dette var et av Jeltsins viktigste mål i hans siste periode som president. Mausoleet sto der helt siden Lenins dødsfall i 1924. Å begrave Lenin hadde stor symbolsk betydning.

*“For many noncommunists, however, Lenin's body was the mummified personification of the Soviet past and a constant reminder of the Soviet Union's quasireligious veneration of its doggedly secular leadership”.*⁴⁸

For mange mennesker, spesielt antikommunister, var det viktig å fortrenge mye av den mørke fortida. De ønsket å begynne med blanke ark og forme landets framtid og identitet etter majoritetens ønsker. Et sentralt skritt i den retninga var å begrave Lenin. Dette skjedde ikke siden mange mennesker med kommunistene i spissen protesterte mot denne avgjørelsen. Jeltsin kuttet likevel den økonomiske støtten til mausoleet, men private donasjoner holdt det fortsatt gående. Derimot kunne kommunistene gjøre lite med monumentet av Lenin på Kremlin. Det forsvant stille uten noen spor, og er da et eksempel på et desavuert monument. 22.august 1991 veltet store folkemasser statuen av KGB grunnleggeren Feliks Dzerzhinskii foran KGBs hovedkontorer. Denne statuen og mange andre statuer av tidligere sovjetiske ledere ble plassert tilfeldig på et jorde bak Central House of Artists. Området ble omgjort til en park, senere kalt Park of Arts (Парк Искусств). I flere år var statuene utsatt for stor vandalisme.

Monumentene til minne om dem som kjempet under andre verdenskrig var behandlet ganske så annerledes. Alle de tre hovedaktørene glorifiserte monumentet Tomb of the Unknown Soldier (Могила Неизвестного Солдата) utenfor Kremlmuren, og Victory Park på Poklonnaia Gora. Den russiske regjeringen plasserte en æresvakt ved Tomb of the Unknown Soldier, mens

⁴⁸ Ibid: 533

æresvakten til Lenin mausoleet ble fjernet før det.

Hva var det viktigste i denne kampen om monumentene? Fremme ideologien deres til befolkningen, eller få størst mulig del av den politiske makten? Russland hadde ingen identitet etter oppløsningen av Sovjetunionen. Politikerne prøvde på alle mulige måter å overbevise folket om at deres tankegang var den rette. Monumentenes utforming og omgivelser var en sentral del i det arbeidet. For Luzhkov og Jeltsin var det eminent å skille monumentenes bakgrunn fra en sovjetisk og ateistisk identitet, og få folket til å assosiere monumentene med russisk historie og ortodoks kristendom. En del av de sovjetiske monumentene ble omringet av kristne symboler. Mange ble flyttet på fra et sted til et annet, ofte til langt mindre folksomme plasser. Noen ble helt fjernet, eller bevisst ødelagt.

På en annen side uten politisk makt hadde man liten påvirkningskraft. Den vanlige befolkningen hadde ingen mulighet til å forme monumentenes utvikling. Det var kun politikerne og den økonomiske eliten som kunne gjøre det. Man var nesten avhengig av å besitte de mest sentrale posisjonene i byrådet eller regjeringen for å kunne avgjøre monumentenes betydning og framtid. KPRF var det største partiet i statsdumaen, men de hadde ikke makt nok til å bygge nye monumenter så lenge Luzhkov var borgermester.

Samtidig for enkelte var kanskje ikke monumentene i seg selv så betydningsfulle. Luzhkov var populær i Moskva, men utenfor hovedstaden var han ikke like kjent. Han ønsket å nå den bredere befolkning med sin etnisk-nasjonalistiske retorikk, Spesielt tydelig var det foran valget til statsdumaen i 1999. Luzhkov fordømte den sovjetiske behandlingen av Moskva, og kalte den "barbarisk ødeleggelse". Samtidig skrøt han heftig av sin omfattende og høyprofilerte restrukturering av Moskvas historiske landemerker. Dette var bevis på hans engasjement i kampen for en mer tradisjonell visjon av den russiske nasjon.⁴⁹

Jeltsin på sin side innrømmet i 1990 at han inntil nylig hadde oppfattet seg som en sovjeter og ikke en russer.⁵⁰ Likevel fremstod han som en meget religiøs kristen-ortodoks samt stor antikommunist. I sine taler fokuserte han kun på hvordan russerne beseiret nazistene. Stalin,

⁴⁹ Ibid: 529

⁵⁰ Ibid: 530

kommunistpartiet (Sovjetunionens Kommunistiske Parti, SUKP), eller sovjeterne ble sjeldent nevnt i et fint sammenheng.

For politikerne var det viktig å ha kontroll over de mest omtalte monumentene. Når man hadde det kunne man bestemme monumentenes skjebne etter folkets ønsker, som deretter ville føre til økt popularitet i befolkningen. I en post-sovjetisk nasjon som var desorientert og uten identitet, var kontrollen over monumentene, deres betydning og framtid, en viktig brikke i det nasjonalpolitiske spillet.

2.4. Krigsmonumenter i Bosnia-Herzegovina

Andre verdenskrig påførte mye elendighet i Jugoslavia. Nazistene og italienerne gjorde store skader. Likevel gikk flest menneskeliv tapt i stridighetene mellom de “hjemlige” frontene, det vil si mellom partisanerne, ustasjene og tsjetnikene. Følgene av krigen var store. Foruten et betydelig antall tapte menneskeliv, hadde mange familier mistet sine hjem, og folk sultet. Store deler av infrastrukturen var ruinert, og den nye staten måtte bygges opp. Den skakkjørte økonomien trengte et voldsomt løft. For å få det til måtte det nye statsstyret få hele folket samlet til å jobbe for felles mål.

Grunnloven fra 1946 lovte alle mennesker juridisk likestilling samt retten til å snakke sitt eget språk i rettslige-, utdannings-, og kulturelle anliggender. Krigen skulle beskrives som kollektivt minne, altså den skulle ikke på noen måte deles på etniske linjer. To hovedkategorier var brukt til å beskrive krigens parter: fascismens ofre (victims of fascism) på den ene sida, utenlandske okkupanter og hjemlige landssvikere (foreign occupiers and domestic traitors) på den andre.⁵¹ Folket skulle føle seg som ett, selv om de kom fra forskjellige republikker og snakket ulike språk. Det krevde mye ressurser og nøye planlegging for å få det til. Statlig kontroll over historieskrivingen, og sterk pro-jugoslavisk propaganda var noen av hjelpemidlene. Et godt brukt virkemiddel var bygging av monumenter. Krigsmonumenter var laget i alle republikkene, spesielt på 1960- og 1970-tallet var aktiviteten stor. Et av de få store monumentene som ble

⁵¹ Stef Jansen. (1999) *Against cultural anaesthesia: Identity, nationalism and modernity in former Yugoslavia*, Ethnicity and Nationalism in East Central Europe and the Balkan, 271-293

konstruert på 1980-tallet lå i Vraca i Sarajevo.

Under den østerriksk-ungarske perioden ble en rekke festninger, brakker og vaktårn bygd rundt Sarajevo og andre steder i Bosnia-Herzegovina. I Vraca stod et militært steinfort ferdiglaget i 1898, og fram til den andre verdenskrigen var dette området mest kjent for steinfortet. I begynnelsen av den andre verdenskrigen foregikk det militære kamper i Vraca. Etter at nazistene okkuperte Sarajevo ble Vraca en offisiell henrettelsesplass. Store massakre tok sted, og de drepte skulle begraves der. Samtidig ble de fleste av fangene som var drept, eller som døde i politiets torturkamre i Sarajevo, gravlagt i Vraca. Dette foregikk fra midten av 1941 til 1945. Etter krigen ble Vraca assosiert med motstand og folkets kamp mot fascismen.⁵² 25.november 1981 åpnet Spomen Park Vraca (Vraca Memorial Park). Minnesmerket var dedikert til de jugoslaviske troppene, og ofrene av krigen. Det gamle steinfortet ble forvandlet til et museum. Foruten museet inneholdt minnesmerket blant annet en skulptur til minne om de kvinnelige krigerne, plassen der henrettelsene foregikk, og den evige flamme med fontene.

Minnesmerket i Vraca.⁵³

⁵² *Vraca Memorial Park, the architectural ensemble*, 2005. Hentet 25. mars 2014, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=2559

⁵³ Ibid.

Noen mil sør for Sarajevo i den lille byen Jablanica i Herzegovina foregikk det kjente “slaget på Neretva” i februar/mars 1943. Hitler så på den nye kommunistiske fienden som en alvorlig trussel. Etter ønske fra “Der Führer” gikk tyskerne, italienerne, ustasjene og tsjetnikene sammen i en offensiv der de skulle knuse den partisanske motstanden, mens befolkningen i området skulle føres til konsentrasjonsleirer.⁵⁴ Partisanerne fikk informasjon om at et storangrep var på vei, slik at de planla et motoffensiv.

Slaget er mest kjent av to årsaker, der den ene var en taktisk manøver fra kommandant Tito. Partisanerne rev ned alle de fem bruene som var i området. Ved å rive ned bruene greide partisanerne å få tyskerne og deres allierte til å tro at de ville møtes til kamp lenger nord i landet. Den tyske hæren begynte derfor å omorganisere seg ved å flytte troppene til andre destinasjoner. I mellomtida restaurerte partisanerne en av bruene, og gikk til angrep på de gjenværende tsjetnikene som var alene i området.

Jernbrua i Jablanica.⁵⁵

Den andre grunnen dette slaget er husket for var på grunn av den medmenneskelighet partisanerne viste for sine medsoldater. Rundt 4000 sårede og syke soldater var i området. Selv

⁵⁴ *Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi, istorijsko područje*, 2009. Hentet 26. mars 2014, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3254

⁵⁵ Forfatterens private bilde, Jablanica, 2012

om det foregikk en storoffensiv mot dem ble soldatene likevel fraktet til sikkerhet. Forbauselsen var stor blant tyskerne da de så at det ikke var noen sårede soldater igjen i området der partisanerne befant seg. Selv flesteparten av de døde soldatene var fraktet bort.⁵⁶

Etter krigen var brua bevart i den samme tilstanden. Den ble en del av et større monumentskompleks under navnet “Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi”. Komplekset inneholdt blant annet et museum, kanon, tunnel av jern, samt et lokomotiv fra krigen. Museet åpnet 12. november 1978 i anledningen 35-årsmarkeringen av slaget på Neretva. Slaget har blitt filmatisert (1969) i den Oscarnominerte filmen “Bitka na Neretvi” (Battle of Neretva) med blant annet Yul Brynner i en av hovedrollene.

Fra mai 2005 har Vraca blitt lagt under kommisjonen for bevaring av nasjonale monumenter (Commission to Preserve National Monuments). I løpet av krigen på 1990-tallet i Bosnia-Herzegovina har minnesmerket opplevd store ødeleggelser. Sarajevo var beleiret av serbiske tropper, der de for mesteparten av tida befant seg på fjellene rundt byen. Vraca var et slikt punkt der granater ble skutt inn i byen. Under de serbiske troppenes tilbaketrekking opplevde minnesmerket størst skade.⁵⁷ Fra sommeren 2009 har monumentskomplekset i Jablanica også kommet på lista til kommisjonen for bevaring av nasjonale monumenter.⁵⁸ Brua, museet samt komplekset generelt opplevde ingen store skader i løpet av krigen på 1990-tallet. Den økonomiske situasjonen var derimot dårlig slik at den normale oppussingen som eldre monumenter har behov for, har for det meste uteblitt.

SFRJ var en del av det kommunistiske Øst- og Sentraleuropa, men hvordan var de jugoslaviske krigsmonumentene sammenlignet med monumentene i de andre Øst- og Sentraleuropeiske statene, og hadde de den samme funksjonen i samfunnet under kommunisttida? Opplevde monumentene i SFRJ den samme skjebnen som monumentene i resten av Øst- og Sentraleuropa etter kommunismens fall?

⁵⁶ *Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi*, istorijsko područje, 2009. Hentet 26. mars 2014, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3254

⁵⁷ *Vraca Memorial Park, the architectural ensemble*, 2005. Hentet 25. mars 2014, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=2559

⁵⁸ *Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi*, istorijsko područje, 2009. Hentet 26. mars 2014, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3254

Kapittel 3 - Partizansko Spomen Groblje u Mostaru

I 1960 ble det bestemt at “Partizansko Spomen Groblje” (Partisan Memorial Cemetery) skulle bygges i Mostar, mens i 1965 var prosjektet fullført. Partizansko Spomen Groblje, eller Partizanski Spomenik (Partisan Monument) som den også blir kalt blant mange av Mostars innbyggere, var kjent for å være et av de største og mest spennende monumentene i Jugoslavia. Den anerkjente arkitekten Bogdan Bogdanović var hjernen bak dets utforming. Hvorfor ble dette store monumentet bygd i Mostar? Var det tenkt noen spesiell funksjon i samfunnet, og hvilken betydning hadde det?

3.1. Mostar under andre verdenskrig

I Herzegovina var Mostar den klart største og mest befolkede byen. Like før utbruddet til den andre verdenskrig bodde det rundt 18000 innbyggere i Mostar. Det var en multikulturell by der det i hovedsak bodde katolikker, ortodokse, muslimer, men også en del jøder. Rundt Mostar var det et betydelig antall små byer og landsbyer. Mange var etnisk blandede, men en del var etnisk homogene.

I følge Džemal Bijedić var det kommunistiske partiet forberedt på den kommende krigen, slik at det var ingen overraskelse for dem at det ville oppstå konflikter. Ved å spre nasjonalistisk propaganda blant innbyggerne aktiverte kommunistene folket til å ta del i krigen da den kom til Mostar. Bijedić mente at omdømmet til partiet stadig vokste i befolkningen, og at folket var overbeviste om at kommunistene var den eneste styrken som organiserte og førte krig mot okkupantene.⁵⁹

I løpet av krigen deltok 6000 av byens borgere i den antifascistiske kampen.⁶⁰ Ikke alle deltok aktivt i væpnede kamper mot fienden, selv om mange gjorde det. En del jobbet på det hemmelige

⁵⁹ Džemal Bijedić. (1960, 11. februar). Bunt okupiranog grada, *Sloboda - List za društvena i politička pitanja*, s. 2

⁶⁰ *Partizansko spomen-groble*. (2006). Hentet 17. oktober 2013, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778

trykkeriet. Noen limte plakater i byen med paroler som oppfordret til motstand. Andre skrev kampslagord på høye hus. Kvinner sydde klær. Enkelte laget våpen, mens mange ga mat og husly til soldatene selv om de risikerte deres egne og familiens liv ved å gjøre det.⁶¹ Mostars befolkning utførte også store sabotasjer under byens okkupasjonstid. Fiendens lokomotiver kunne ikke gå, krigsmateriell forsvant stadig ut av byen, kullgruvene ble fylt med vann, sigaretter ble stjålet fra tobakksfabrikken, mens elever fra handelshøyskolen og lærerskolen streiket. Tobakkslageret ble sprengt i 1942 slik at sigarettene ikke skulle nå tyskerne eller Tyskland.⁶²

Under krigen omkom en stor del av Mostar sine innbyggere. Selv om folk ble skutt, plassert i konsentrasjonsleirer, eller hengt offentlig for å skremme andre personer fra å delta i krigen, var det likevel stadig flere som sluttet seg til de ulike bataljonene. I september 1941 dannet byens kommunister sin egen bataljon under navnet “Mostarski partizanski bataljon”.⁶³ Mostar mistet over 700 krigere, mens et par tusen mennesker var drept i ulike konsentrasjonsleirer, gruver, skoger og fengsler.⁶⁴ Partisanernes endelige frigjøring av Mostar tok sted 14. februar 1945. Hver tiende innbygger fikk ikke oppleve friheten.

3.2. “U ime žvota su se gasili životi” (På vegne av livet ble liv slukket)

Mostar utviklet seg mye i løpet av de første 20 årene etter krigen. Innbyggertallet tredoblet seg, mens antall folk i arbeid økte flerfoldige ganger sammenlignet med situasjonen før krigen. Flere barn gikk på skole. Industrien vokste spesielt innenfor tekstil, metall, tobakk, gruve- og byggenæringen. Mange idrettsorganisasjoner dukket opp, og antall nye sportsarenaer vokste fort.⁶⁵

⁶¹ Ico Mutevelić. (1980). *Partizanski spomenik u Mostaru*. Ljubljana. s. 14.

⁶² Šefik Pašić. (1965, 20. september). *Nepokoreni grad, Sloboda - List za društvena i politička pitanja*, s. 1.

⁶³ Velimir Bunjac. (1970). *Mesto u kome se nalazi moj garnizon, Mostar - Grad svetlosti*, Mostar, 125

⁶⁴ Pašić: 1

⁶⁵ ZL Čeliković. (1966, 14. februar). *Srećan ti praznik, voljeni grade!*, *Sloboda - List za društvena i politička pitanja*, 1

Over hele Jugoslavia i denne tidsperioden var det en tendens å reise minnesmerker. I 1960 vedtok den kommunale forsamlingen om å bygge et monument i Mostar. En av de som kjempet hardest for å få et storslått monument i byen var Džemal Bijedić. Året før kom han med initiativet om at prosjektet skulle gis til den anerkjente arkitekten fra Beograd, Bogdan Bogdanović.⁶⁶ Džemal Bijedić var en fremadstormende politiker fra Mostar som klatret raskt opp i partihierarkiet. Han var blant annet president i Republikken Bosnia-Herzegovina fra 1967, og statsminister i Jugoslavia fra 1971 til han omkom i en flyulykke i 1977.

Mostar var den klart største byen i Herzegovina. Det fantes allerede en del monumenter spredt over flere byer og landsbyer i denne landsdelen, men de var av betraktelig mindre størrelse. I oktober 1960 begynte arbeidet på Bijeli Brijeg der monumentet skulle ligge. Firmaet “Parkovi i nasadi” fra Mostar tok seg av mesteparten av byggearbeidet.⁶⁷ I perioden fra 30.april 1963 til 15.mai 1964 stoppet midlertidig arbeidet på monumentet. 26. juli 1963 inntraff et stort jordskjelv Skopje hovedstaden i Makedonia. Jordskjelvet var målt til 6,9 på Richter-skalaen. 1070 mennesker mistet livet, over 3300 var alvorlig skadet, mens rundt 76% av byens innbyggere mistet sine hjem. Alle republikkene var pålagt til å sende ressurser til Skopje, men samtidig ga arbeidsorganisasjoner, firmaer og folk generelt frivillig bistand til det hardt rammede området. 15% av Jugoslavias BNP for 1963 gikk til Skopje.⁶⁸ Dette førte til mangel på sement og penger i Mostar, slik at arbeidet videre på Partizansko Spomen Groblje måtte settes på vent.

Den offisielle åpninga av monumentet var den 25. september 1965. På den datoen var “Mostarski partizanski bataljon” dannet, og det var 20 år siden krigens slutt. Monumentet var stort, sett i et Jugoslavisk sammenheng. Innenfor monumentets vegger var overflaten 5276 m². Sammen med den nedre fontenen og området rundt den var overflaten målt opp til 15150 m². Skogen rundt hele monumentet tilsvarte ekstra 20000 m².⁶⁹

⁶⁶ *Partizansko spomen-groblje*, 2006. Hentet år 17. oktober 2013 fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778

⁶⁷ Grad Mostar - Odjel za urbanizam i graditeljstvo. (2005). *Proglašenje Partizanskog Spomen Groblja Nacionalnim Spomenikom*, 3

⁶⁸ Jakim T. Petrovski, *Damaging Effects of July 26, 1963 Skopje Earthquake*, Skopje

⁶⁹ Grad Mostar - Odjel za urbanizam i graditeljstvo: 3

Finansieringsmåten på de fleste store monumenter i Jugoslavia var den samme. I Mostar var den kommunale forsamlingen sammen med arbeidsorganisasjonene de mest aktive med å dele ut penger, byggematerialer og transport. Mange personer hjalp til med arbeidet, mens ungdommen på sin side hjalp frivillig med å beplante områder rundt monumentet.⁷⁰ Da rekonstruksjon av “Spomen Park” (minnepark / memorial park) i Jablanica skulle finne sted var den finansiert på samme måte som Partizansko Spomen Groblje. I 1966 skulle arbeidet begynne. Da besto minneparken av et museum, en trebru og en ødelagt jernbru. Samtidig skulle nye veier og stier lages i området. Dette prosjektet var finansiert av kommunen, donasjoner fra arbeids- og sosialpolitiske organisasjoner, donasjoner fra innbyggerne, og støtte fra republikken. Et stort frivillig arbeid var også utført av ulike organisasjoner og privatpersoner.⁷¹ Alt dette ble senere en del av det tidligere nevnte “Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi”.

Økonomisk oppsving i byen, sterke politiske personligheter, og generell tendens til å bygge minnesmerker i Jugoslavia var noen viktige faktorer, men var det noen flere grunner til at et bemerkelsesverdig monument skulle lages i Mostar? Arkitekten Bogdan Bogdanović sa: “U ime života su se gasili životi”.⁷² Grovt oversatt betyr det at “på vegne av livet ble liv slukket”. Det utsagnet kunne forklare hendelsene i Mostar under krigen. Veldig mange unge liv gikk tapt for at de kommende generasjonene skulle kunne få leve sammen i frihet. Sterk tro i frihet og kommunistiske idealer førte til at mange unge mennesker gikk inn for å bli en del av partisanerne under krigen. Foruten å delta i væpnede kamper så var det mange som utførte sabotasjer, attentater, ga ut hemmelige aviser og rekrutterte enda flere til kamp mot fienden.⁷³ På grunn av innsatsen deres og den risikoen de ofte tok ga man den vanlige befolkningen nesten like stor ære for seieren. Politikerne brukte ofte å si at “byen Mostar” beseiret fienden, og derfor er monumentet dedikert til den også.

Da Josip Broz Tito besøkte Partizansko Spomen Groblje den 08. april 1969 sa han dette om monumentet:

⁷⁰ Mutevelić: 41

⁷¹ (1966, 21. februar). Pripreme za proslavu godišnjice bitke za ranjenike. *Sloboda - List za društvena i politička pitanja*, 1

⁷² Mutevelić: 36

⁷³ Ibid: 12

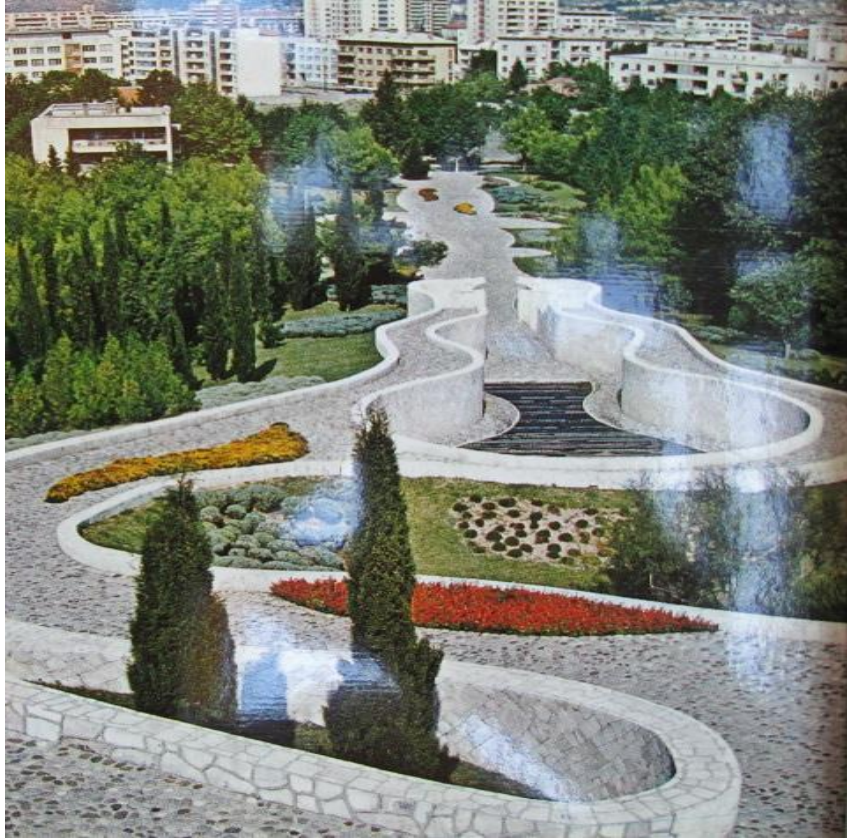
“På høyden der monumentet ligger har jeg i dag sett mange nye bygninger og høye skyskrapere. Jeg har opplevd det hele som en harmonisk helhet; på den ene siden et fantastisk monument til ofrene som har falt, og ned under det, den nye moderne området av byen”. (“Sa uzvišenja na kojem se nalazi Spomenik gledao sam danas mnoge nove zgrade i visoke solitere. Doživio sam sve to kao jednu harmoničnu cjelinu; s jedne strane veličanstveni Spomenik žrtvama koje su pale, a dolje, ispod njega, nove moderne četvrti grada”).⁷⁴

Partizansko Spomen Groblje var ikke bare et monument, men som navnet indikerer (Partisan Memorial Cemetery) var det også en gravplass. Størstedelen av de omkomne krigerne fra Mostar fikk sitt endelige hvilested der. I begynnelsen var det planlagt å begrave 810 mennesker der. Siden det ble funnet færre krigere eller rester av dem enn først planlagt, så ble antallet begravde der en del mindre. Samtidig varierer antallet gravlagte i ulike kilder, alt fra 560 til 614 personer. I respekt for de omkomne som lå der måtte monumentet bygges storslått med stor grad av symbolikk.

3.3. Symbolikken i monumentet

Man kan dele Partizansko Spomen Groblje inn i ulike deler. Grovt sagt kan man si at det første som møtte en var et inngangsparti. Dette ble etterfulgt av en amorf del bestående av rennende vann og stier. Fra den amorfe delen kunne man gå til en stor rund fontene med stillestående vann, eller følge stien mot den opphøyde delen av monumentet. Denne delen besto av høye vegger, flere stier, seks terrasser, og en fontene. Over hele hovedområdet til Partizansko Spomen Groblje var det store og små stienvegger. Overflaten generelt i monumentet var dekket av enten stein, vann eller planter. Denne kombinasjonen av et steinmonument sammen med naturlige elementer i form av vann og store blomster/gressoverflater var noe særegent i det urbane Mostar. Samtidig var det viktig å få med alle disse elementene. Disse representerte Herzegovina med sine velkjente nakne fjelltopper av stein om sommeren, og grønne jordbruksområder om våren.

⁷⁴ Ibid: 4

Begynnelsen av Partizansko Spomen Groblje (sett fra den øvre delen av monumentet).⁷⁵

Å plassere Partizansko Spomen Groblje på Bijeli Brijeg hadde flere årsaker. Bijeli Brijeg hadde stort åpent område, slik at det hadde nok kapasitet til å huse dette store monumentet. Samtidig var ikke Bijeli Brijeg nødvendig bare med tanke på størrelsen av prosjektet, men beliggenheten hadde stor symbolsk betydning. Bijeli Brijeg lå på den nye delen av Mostar, den delen som ligger på vestsiden av elven Neretva. Neretva renner gjennom byen, og deler den i to deler. Mange nye hus og bygninger ble bygd i det vestlige Mostar på 1960- og 70-tallet. Fra det planlagte byggeområdet kunne man se store deler av byen. Bogdanović sa at monumentet var plassert der slik at revolusjonens krigere ser deres by fra den. Monumentet og byen ser hverandre øye mot øye.⁷⁶ For Bogdanović var det viktigere hvordan monumentet “så” på byen, enn hvordan folket så på monumentet.

⁷⁵ Prva književna komuna Mostar. (1975). *Partizanski Spomenik*, Mostar, 10

⁷⁶ Mutevelić: 37

Partizansko Spomen Groblje i 1975.⁷⁷

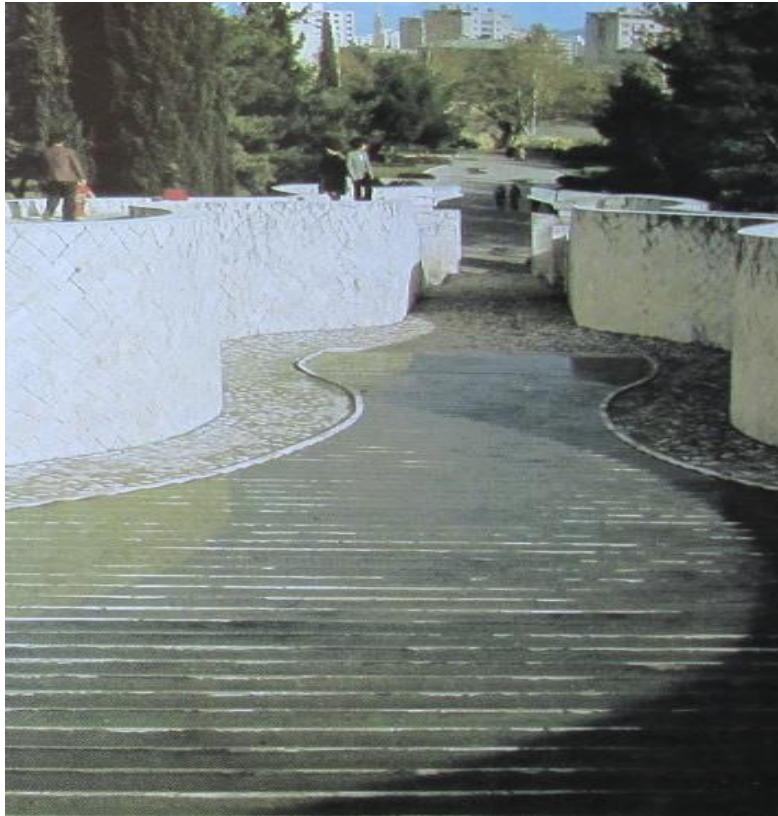
Monumentet var ikke bare arkitektonisk et særegent verk, men det var også en gravplass. Hver person var markert med en hvit gravstein, og disse var spredt over de seks terrassene. Hver gravstein var laget i form av en stubbe, altså et tre som nylig ble hugget. Dette symboliserte ungdommen eller livet som brått ble brutt. Gravsteinene hadde et spesielt opphav. De var hentet fra gamle hustak til de falne krigerne. Denne steinen som hadde dekt over så mye sorg, men også glede særlig før krigen, fikk nå et nytt liv.⁷⁸

På den nederste delen av monumentet, helt alene og isolert fra resten av monumentet, lå en fontene. Fontenen inneholdt grønt vann, men ingen vannsprut. Det grønne vannets symbolske betydning var en hyllest til dem som mistet livet. Helt på toppen av monumentet, fra den øverste terrassen, kunne man se den nye vestlige delen av Mostar speilet på det grønne vannets overflate. Dette var bildet på framtiden. Byen ville utvikles, generasjoner skulle vokse opp i et rolig samfunn, og folket kom til å leve i frihet. På den terrassen lå den andre fontenen i monumentet.

⁷⁷ Prva književna komuna Mostar: 3

⁷⁸ MuteveliĆ: 37

Derfra gikk det vann ned langs de andre fem terrassene, og forsvant. Vannet dukket så opp igjen på brosteinene på inngangspartiet av monumentet.

Inngangspartiet til Partizansko Spomen Groblje.⁷⁹

Man kan si at monumentet i sin helhet var et bilde på et miniatyr Mostar, eller replika av byen på Neretva (“replika grada na Neretvi”) for å bruke Bogdanovičs egne ord.⁸⁰ Inngangspartiet fram til den øvre sentrale delen av monumentet var smalt, bratt og kronglete. I formen minnet det om en urolig elv. Dette symboliserte mest sannsynlig canyoner ved elva Neretva som renner gjennom Mostar, eller dem ved elva Sutjeska. Neretva er den største elva på østkysten av Adriaterhavet. I Jablanica var det viktige “Slaget om Neretva”, mens ved Sutjeska mistet mange av Mostars partisanere livet i harde kamper. “Canyonene og elva” i Partizansko Spomen Groblje var etterfulgt av flere “gater”. Gatene gikk i forskjellige retninger. De førte folk blant annet til

⁷⁹ Muteveliĉ: 28

⁸⁰ *Partizansko spomen-groblje*. (2006). Hentet år 17. oktober 2013, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778

“torgene” (terrassene) i byen, eller til “fjellene” (de store veggene) rundt byen. På torgene bodde folk i sine hus, representert her med gravsteiner laget av gamle hustak.

Under besøket sitt i 1969 sa Tito også følgende: “I en rekke land som jeg har besøkt, så jeg en rekke monumenter som jeg har lagt kranser på. Men et så vakkert og så majestetisk monument, slik som dette her, har jeg aldri sett. Dette er virkelig et mesterverk fra vår arkitektur, fra våre kunstnere”. (“U nizu zemalja koje sam posjetio vidio sam dosta spomenika na koje sam polagao vijence. Ali tako lijepog i tako veličanstvenog spomenika, kao što je ovaj ovdje, nigdje nisam vidio. Ovo je zbilja remek dijelo naše arhitekture, naših umjetnika”.)⁸¹

Partizansko Spomen Groblje var vedlikeholdt av selskapet “Parkovi i nasadi”. Selskapet tok seg av den daglige driften, klippet gresset, plantet nye blomster og trær. “Parkovi i nasadi” utførte dette arbeidet i 25 år, altså helt til krigsstarten.⁸²

3.4. Bogdan Bogdanović

Å arbeide i Mostar var noe meget spesielt, man måtte jobbe forsiktig og nøyaktig for ikke å gjøre noen ubevisste feil. Ikke fordi man ble straffet av noen, langt i fra, men det var fordi byen fortjente det. Partizansko Spomen Groblje skulle være et bilde på “krigeren” Mostar, det skulle uttrykke troen på livet.⁸³ Monumentet måtte også vise Mostar som en stolt og human by slik den var under krigen. Sånn følte arkitekten Bogdan Bogdanović da han jobbet med Partizansko Spomen Groblje.

Bogdanović var mye mere enn bare en arkitekt. Han var blant annet forfatter, kunstner, pedagog, urbanist, filosof, og professor på universitet i Beograd. Bogdanović sluttet seg til partisanerne i 1944, mens i 1945 ble han såret under et slag. For sitt bidrag under krigen fikk han medalje for heltemot. Fra 1982 til 1986 var Bogdanović ordfører av Beograd, men deretter fikk han ikke et

⁸¹ Ibid: 4

⁸² Gradski odbor saveza antifašista i boraca NOR-a Mostar, Odbor za obnovu kompleksa Partizanskog spomen groblja u Mostaru. (2008). *Informacija o sadašnjem stanju partizanskog spomen groblja u Mostaru sa prijedlogom mjera za njegovu obnovu i završne radove*, Mostar, 3

⁸³ Prva književna komuna Mostar: 6

nytt mandat.⁸⁴ Han var ikke populær hos den stadig mektigere Slobodan Milošević og regjeringa hans. Etter flere uttalelser som ikke falt i smak hos Milošević og hans støttespillere, og etter stadige drapstrusler og vandalisme på hjemmet sitt, måtte Bogdanović flykte da krigen i Jugoslavia brøt ut.⁸⁵ Han flyttet til Wien i 1993, og bodde der fram til han døde den 19. juni 2010. Bogdanović var alltid en stor tilhenger av et multietnisk samfunn. Om sine monumenter sa han:

*“To get around the finer points of nationalism, which always wants to know if such-and-such a shape is its own or not, I designed my work in such a way that it might have been artefacts from the origins of civilisation. I think that this was the winning recipe for these monuments: I always avoided national imperatives”.*⁸⁶

Bogdanović var hodet bak mange monumenter i Jugoslavia, spesielt de store monumentene laget i ære for ofrene under andre verdenskrig. Han fikk oppdrag over hele Jugoslavia, alt fra Mitrovica (Kosovo), Berane (tidligere Ivangrad, Montenegro) og Beograd (Serbia) i øst til Bihać (Bosnia) og Vukovar (Kroatia) i vest. Under den andre verdenskrig laget ustasjene en konsentrasjonsleir i Jasenovac (Kroatia). Leiren var den største på Balkan. Der var de innsattes hverdag preget av hard jobbing, sult og dødsfall. Over 83000 navngitte mennesker mistet sine liv der, men tallet kan være høyere. Av dem tilhørte over halvparten serbisk etnisitet, mens ¼ av dem omkomne var barn under 14 år.

Etter sterkt ønske fra andre verdenskrigsveteranene ble det i september 1960 bestemt at Jasenovac skulle markeres på en spesiell måte. I valget mellom Bogdan Bogdanović og Zdenko Kolacio var det Bogdanović sitt forslag som var best likt, og han fikk tildelt jobben. Meningen bak dette prosjektet var å gi ære til- og bevare minnet av ofrene fra konsentrasjonsleiren Jasenovac. Fungere som læringsarena for unge folk. Spre budskapet om toleranse, om det å godta forskjeller på folk, Samtidig fordømme alle motivene til opprettelsen av leiren og alle forbrytelsene begått der slik at lignende aldri skulle gjentas igjen.

⁸⁴ Bogdan Bogdanović. Hentet 07. august 2014, fra <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6721>

⁸⁵ Alexandre Mirlesse. (2008). Interview with Bogdan Bogdanović, *Rencontre Européenne*, (7).

⁸⁶ Ibid: 3

I juli 1966 stod monumentet “Cvijet” (Blomsten) klart. Monumentet var et tegn på evig fornyelse. Motivet, i form av en blomst, var vendt i to retninger. Krypten, der blomsten hadde sine røtter, var vendt i retning ofrene. Kronen på sin side, laget i form av en omvendt kuppel, var vendt i retning lyset og sola. Symbolsk betydde det mot livet og friheten. (“... znak vječitog obnavljanja – građevina, kao superstruktura, okrenuta dvojno – kriptom prema žrtvama iz kojih vuče svoj korijen i krunom, nekom vrstom obrnute kupole – prema svjetlosti i suncu. Simbolično, prema životu i slobodi”).⁸⁷

Cvijet i vinterstid.⁸⁸

I løpet av en lang karriere fikk Bogdanović mange priser og utmerkelser. For arbeidet sitt med Partizansko Spomen Groblje ble Bogdanović erklært for æresborger av Mostar, og fikk “14. februar prisen” i 1966. Prisen var delt ut årlig i Mostar til noen av dets innbyggere som særlig

⁸⁷ *Spomen obilježja KCL Jasenovac*. Hentet 07. august 2014, fra <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>

⁸⁸ *Galerija*. Hentet 07. august 2014, fra <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7650>

utmerket seg det siste året eller i løpet av en lengre periode, eller til noen andre som har bidratt i byen på en spesiell måte. I begrunnelsen stod det blant annet at Bogdanović med stor ærbødighet og kunstnerisk oppfinnsomhet laget et unikt og mektig verk som kommer til å være byens evige symbol og et bevis for de framtidige generasjonene på storheten til folkerevolusjonen og bidraget fra byens krigere. På den samme utdelingen fikk bedriften “Parkovi i nasadi” diplom for den gode jobben de gjorde med byggingen av Partizansko Spomen Groblje.⁸⁹

Partizansko Spomen Groblje var mer enn et monument, eller en hyllest til de falne soldatene og byen. Det var en møteplass for mange mennesker i alle aldre. Folk gikk turer innenfor monumentets områder, satt på benkene, slappet av, diskuterte, grublet over historien til soldatene, analyserte symbolbruken, så på byen fra høyden, og mye mer. Partizansko Spomen Groblje var en fin plass å tilbringe tid i.

Bogdanović hadde en annerledes tilnærming og tanker rundt monumentene sine enn mange av datidens kolleger som bygde monumenter i den russiske stilen. Bogdanović ønsket å uttrykke seg annerledes, og fikk støtte fra Tito for det. “When he (Tito) saw me, a bizarre man with a surrealist biography, ready to build him constructions which weren’t Russian, he said, “Let him”.”⁹⁰

3.5. “Bratstvo i jedinstvo” (brorskap og samhold / brotherhood and unity)

Hvorfor ønsket Tito at de mange av de jugoslaviske monumentene skulle skille seg ut fra de sovjetiske? Hvordan var egentlig de sovjetiske monumentene sammenlignet med de jugoslaviske, og var det mye forskjell på dem?

Under den kommunistiske perioden hadde begge land en tradisjon for å bygge grandiose monumenter, der mange av dem var store steinkonstruksjoner med sterke budskap. *Lidelse, frelse og offer* var ofte brukte stikkord til å beskrive tankene og innsatsen til innbyggerne og

⁸⁹ (1966, 21. februar). Nagrade Bogdanu Bogdanoviću i Hamzi Humi, *Sloboda - List za društvena i politička pitanja*, 9

⁹⁰ Mirlesse: 4

soldatene under den andre verdenskrigen. Krigen ble kalt “Den store fedrelandskrigen” eller “Den store patriotiske krigen” i Sovjetunionen, en bevisst taktikk benyttet av landets øverste ledere. Monumentene ble gitt mange ulike meninger og funksjoner som var brukte i særlig stor grad til å legitimere makten til kommunistpartiet. Under den kalde krigen var det viktig, spesielt i Sovjetunionens tilfelle, å vise verden den økonomiske styrken og offerviljen landet besittet, men samtidig partiledelsens forpliktelse til fred og kultur.

Svært mange sovjetiske soldater mistet livet i løpet av andre verdenskrig, og Sovjetunionen var det landet med klart flest omkomne under krigens forløp. De kolossale monumentene landet bygde til ære for dem kostet ekstremt mye penger. Kanskje beste eksemplet var nok det aller mest kjente sovjetiske monumentet. 15. oktober 1967 åpnet minnesparken “To the Heroes of the Stalingrad Battle” i den russiske byen Volgograd. Det var et kompleks med flere monumenter og severdigheter. Likevel det som ga minnesparken mest oppmerksomhet var monumentet “The Motherland Calls” på Mamajev Kurgan-høyden. Monumentet var av en kvinne som holder et sverd i sin høyre hånd, mens hun med venstre hånden tilkaller befolkningen til kamp. På den tida monumentet stod ferdig var det regnet som det høyeste i verden med sine 87 meter. Generalsekretær Nikita Khrusjtsjov ønsket at “The Motherland Calls” skulle være høyere enn frihetsgudinnen i New York, slik at høyden på kvinnen ble nesten doblet fra planlagte 30 meter til 52 meter.⁹¹

Globalpolitisk sett var det viktig å vise omverdenen den offerviljen og makten sovjeterne besittet. Dette var spesielt betydningsfullt under den kalde krigen. Sovjeterne ønsket å sende et signal til Vesten om at de hadde bidratt såpass mye i seieren mot nazistene, at de var ikke redde til å gå i en væpnet konflikt med noen som helst.

⁹¹ Scott W Palmer. (2009). How Memory was Made: The Construction of the Memorial to the Heroes of the Battle of Stalingrad, *The Russian Review* 68, 373–407

“The Motherland Calls”. På bildet kan man se hvor små menneskene er i forhold til monumentet,⁹²

Så hvordan var de sovjetiske monumentene sammenlignet med de jugoslaviske? Var de annerledes fra hverandre? Hvis man ser på funksjonen til de fleste av monumentene, og årsaken til deres konstruksjon, så var de ofte lik. Begge land brukte monumentene sine til å binde tettere sammen de ulike folkene som levde innenfor landets grenser.⁹³ De var nasjonsbyggende og identitetsskapende. Partiledelsen ønsket å vise at under svært tøffe kår hadde en forent front av ulike nasjonaliteter bekjempet fienden. Soldatene sloss for hverandre uten å bry seg hvor i landet sidemannen kom fra siden de hadde samme tilhørighet og ideologi. I sine taler nevnte brukte Tito ofte slagordet “bratstvo i jedinstvo” (brorskap og samhold), og at samfunnet i SFRJ er bygget opp på de de prinsippene.

⁹² *Motherland Calls*. Hentet 02. november 2014, fra http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/9/99/The_Motherland_Calls.jpg

⁹³ Ibid:373

Skulptøren av “The Motherland Calls” Evgenii Viktorovich Vuchetich sa at striden i Stalingrad var vendepunktet i krigen. Det var der “vårt sovjetiske moderland kalte oss fram til kamp”, og det var der krigen antok sin offensive natur.⁹⁴ Monumentene skulle symbolisere heltemotet til soldatene, men ofte til de sivile også. Ifølge Michael Ignatieff var monumentene brukt til å legitimere de enorme investeringene i forsvaret i løpet av den kalde krigen.

*“In a country which is at once an empire and a developing society struggling to meet the needs of its population, this diversion of resources from domestic to military purposes requires constant justification.... In the absence of legitimation by public debate, the Soviet military build-up is justified with symbols. War memorials are the churches of the Soviet military build-up”.*⁹⁵

For veldig mange mennesker var forholdene i Stalingrad (senere kalt Volgograd) helt forferdelige, selv over 10 år etter krigens slutt. I en undersøkelse utført i 1957, året før byggingen av minnesparken startet, kom det fram at i snitt levde 1 av 6 av Stalingrads 590000 innbyggere under uhygieniske forhold, der rundt 30000 av dem ble tvunget til å bo i skrøpelige kjellere og farlig nedslitte bygninger. Samtidig var mange av de nye bygningene av svært dårlig kvalitet ettersom veldig billig byggematerial ble brukt grunnet dårlig økonomi.⁹⁶

I Sovjetunionen hadde Vuchetich dedikert mye av karrieren sin til å tegne noen av landets aller mest kjente monumenter, mens i SFRJ var Bogdan Bogdanović arkitekten bak en stor del av monumentene som var bygd i ære for dem som kjempet under andre verdenskrig, Vuchetich hadde tette forbindelser med sentrale politiske og militære skikkelser. Han fikk dermed som oftest viljen sin og de oppdragene han ønsket. I likhet med Bogdanović deltok Vuchetich selv i krigens handlinger, der han ble såret.⁹⁷ Mye av det han så brukte Vuchetich til inspirasjon når han jobbet.

⁹⁴ Ibid: 391

⁹⁵ Michael Ignatieff. (1984). Soviet War Memorials, *History Workshop*, (17), 157-163

⁹⁶ Palmer: 390

⁹⁷ Ibid: 378

Det var tydeligvis en del likheter mellom de sovjetiske og jugoslaviske monumentene, spesielt med tanke på årsaken til deres bygging og funksjonen de hadde i samfunnet. På en annen side så var det noen drastiske forskjeller. Det gjelder spesielt formen på monumentene. De sovjetiske monumentene tilhørte en kunststil som kaltes sosialist realisme. Sosialist realismen kjennetegnes av en figurativ og idealiserende stil, og denne stilen preget også nabolandene i Europa. Når monumentene skulle formes ble alle tenkelige tiltak tatt for å sikre realismen, dybden og det storslåtte omfanget av hendelsene under krigen. Besøkende skulle føle seg som om de selv tok del i handlingene. Vuchetich holdt fast på sosialist realismen hele tida. Det eneste som forandret seg var størrelsen på monumentet og selve motivet. “Stand to the Death” var et annet monument i minnesparken “To the Heroes of the Stalingrad Battle”, men “Stand to the Death” var langt mindre enn “The Motherland Calls”. En stolt muskuløs soldat i bar overkropp som holder en rifle i sin høyre hånd. For å få gjennomslag for bygging av dette monumentet brukte Vuchetich ansiktet til Vasily Chuikov som motiv på soldaten.⁹⁸ Chuikov var kommandant til den viktige 62. armé i slaget om Stalingrad. Den typen monumenter kan man finne overalt i det gamle Sovjetunionen, og i de tidligere satellittstatene som Ungarn, Polen, Tsjekkoslovakia, Bulgaria og Den Tyske Demokratiske Republikk (DDR).

“Stand to the Death” med “The Motherland Calls” i bakgrunnen.⁹⁹

⁹⁸ Ibid: 393

⁹⁹ *Stand to the death*. Hentet 02. november 2014, fra <http://statics.photodom.com/photos/2009/05/09/1344634.jpg>

Sammenlignet med Sovjetunionen var de store monumentene i SFRJ langt mer modernistiske. Det var ikke alltid like lett å se hva monumentet skulle forestille. Man måtte ofte lese seg opp eller spørre en guide for å forstå betydning av monumentet eller ulike deler av det. Slike monumenter kunne man finne i hver republikk, og de vekte interessere fra folk i andre land på grunn av deres spesielle form.

Da er det naturlig å spørre hvorfor var monumentene i disse to landene så forskjellige? For å finne det ut må man se på den politiske situasjonen i- og mellom de to landene mot slutten av 1940- og begynnelsen av 1950-årene. Etter andre verdenskrig var Jugoslavia det landet i Europa som raskest, mest grundig og offentlig innførte kommunismen. Sovjetunionen var modellen de ønsket å etterligne.

Et monument i den kroatiske byen Podgoric.¹⁰⁰

¹⁰⁰ *Podgaric*. Hentet 02. november 2014, fra <http://assets.atlasobscura.com/media/BAhbCVsHOgZmSSJGdXBsb2Fkcy9wbGFjZV9pbWFnZXMvYTk4Zjg4NjdjMTFiYmU3MTU2OGYyYzQ3YmY5NGI5YzdmMTQyZGEzZi5qcGcGOgZFFVsIOgZwOgp0aHVtYkkiCjYwMHg+BjsGVFsHOwc6CnN0cmlwWwk7BzoMY29udmVydEkiEC1xdWFSaXR5IDkxBjsGVDA/image.jpg>

*“Formally, symbolically, and substantively, the two-chamber assembly, the elections for it, and the republican, federal constitution that it adopted on January 31, 1946, imitated the Soviet pattern much more closely than did analogous institutions and procedures in other people’s democracies at this early date”.*¹⁰¹

Tidlig skulle det satses på kollektivisering av jordbruket, og intens investering- og nasjonalisering av industrien. For et land som industrielt var lite utviklet og som var hardt rammet av andre verdenskrig, ville radikale omrokkeringer av statens utgifter by på store utfordringer.¹⁰² I de første par årene etter krigen samarbeidet SFRJ økonomisk med Sovjetunionen og de andre landene som tilhørte østblokken.

Samarbeidet derimot varte ikke lenge. Forholdet mellom Josef Stalin og Josip Broz Tito, mellom Sovjetunionen og SFRJ, mellom de to gode allierte ble fort iskaldt. I Stalins øyne oppførte Tito seg uaktsomt, arrogant og ulydig. I en tid der Sovjetunionen hadde blitt økonomisk blakk, der befolkningen sultet og infrastrukturen var ruinert, ønsket ikke Stalin å provosere USA og Storbritannia. Tito på sin side ønsket å innføre kommunismen umiddelbart, og ta over den omstridte provinsen Trieste. Vesten mente at Trieste skulle være en del av Italia. Sovjetunionen var derfor bekymret siden de fryktet at de ville få skylden for spredningen av kommunismen og urolighetene i Sør-Europa etter krigen. Stalin kunne ikke risikere noen konsekvenser fra vesten. Samtidig følte Stalin at Tito kjørte sitt eget løp, tok avgjørelser uten å konsultere med han, noe Stalin ikke kunne tolerere. Tito reiste til de andre Øst- og Sentraleuropeiske landene for å forhandle om avtaler uten at Stalin hadde blitt gjort oppmerksom på det på forhånd. Den jugoslaviske oppfattelsen av maktforholdet mellom de to landene provoserte han også. Når jugoslaviske delegater kom til Moskva på møter, så kom de for å forhandle, og ikke for å ta i mot ordre.¹⁰³ Alle de andre lederne i de kommunistiske Øst- og Sentraleuropeiske landene tok ordre fra han, og jugoslavene kunne ikke være noen unntak.

Tito på sin side ønsket ikke å ødelegge båndene til Sovjetunionen og de andre Kominternlandene, men han godtok heller ikke en del av kravene til Sovjetunionen. Stalin ville

¹⁰¹ Joseph Rotschild. (2008), *Return to Diversity*, New York, Oxford University Press: 83

¹⁰² Ibid: 84

¹⁰³ Ibid: 103

at SFRJ skulle satse mindre på den hjemlige industrien, og heller satse mer på jordbruket og utvinningen av råmateriale. Tito nektet å gå med på det siden han følte at det ville ført SFRJ til en semikolonial status der de ble avhengige av verdens stormakter.¹⁰⁴ Uenighetene mellom de to lands politikk ble såpass store at det førte til at SFRJ ble kastet ut av Komintern på Vidovdan den 28. juni 1948, og en isfront mellom Tito og Stalin ble dannet.

Som følge av den politiske splitten med Stalin bestemte Tito seg for å skifte på den jugoslaviske politikken mot slutten av 1940-tallet og særlig i begynnelsen av 1950-tallet. SFRJ begynte å samarbeide med de vestlige landene, og ville ha et nært forhold med landene i den tredje verden. Det var åpenbart at de nye monumentene som lagdes gjenspeilte dette. Politisk tok Tito sine egne valg uavhengig av Stalin, og etter at splitten mellom dem var et faktum, ble dette enda tydeligere. Sosialist realismen hadde kommet til SFRJ også, men som følge av striden med Sovjetunionen valgte SFRJ å satse på en andre kunstretninger. Ifølge Bogdanović kunne ikke Tito så mye om kunst og arkitektur, men han ønsket noe særegent. Han ønsket i hvert fall et brudd med sovjetisk tradisjon.

Kunsten i SFRJ var påvirket av kunststiler fra andre steder i verden. Hvor stor grad av innflytelse var avhengig av den utenrikspolitiske situasjonen i landet på den perioden, altså hvorvidt SFRJ hadde et godt forhold til et visst område eller ikke. Den ene dagen kunne vestlig kultur blitt ansett som klassefiendtlig, noe man burde ta avstand fra. En annen dag var den ansett som liberaliserende, en inspirasjonskilde med positive impulser.¹⁰⁵ Forholdet mellom identitet og autentisk uttrykk på den ene siden, innflytelse og mulig kulturell imperialisme på den andre siden, var ofte diskutert. Spørsmålet da var hvor mye innflytelse kunne man tolerere og fortsatt beholde sitt ideologiske ideal. I Sovjetunionen derimot holdt man godt fast ved sosialist realismen ved bygging av monumenter.

¹⁰⁴ Ibid: 104

¹⁰⁵ Lidija Merenik. (1998). *The Yugoslav Experience, or what happened to Socialist Realism*, Hentet 01. oktober 2014, fra <http://www.guelman.ru/xz/english/XX22/X2218.HTM>

Noen år etter at Partizansko Spomen Groblje var laget spurte Bogdan Bogdanović seg selv:
“Hvordan kommer den neste generasjonen til å tolke monumentet? Hva vil de se i det? Hva vil de oppleve? Vil de besøkende og monumentet snakka litt i lag, slik som de gjør i dag?”¹⁰⁶

¹⁰⁶ Grad Mostar - Odjel za urbanizam i graditeljstvo: 4

Kapittel 4 - En ny tid

4.1. Jugoslavias nedgang

I Den Sosiale Føderale Republikken Jugoslavia (SFRJ) hadde styresmaktene kontroll over den offentlige historietolkningen. Derimot kunne de ikke kontrollere de hva som ble sagt i den private sfæren. I flere små lokalsamfunn var hatet mot kommunistene alltid stort. Ønsket om selvstendig republikk, løsrevet fra den store multietniske staten, var sterkt til stede. Man kunne finne slike tilfeller i de fleste folkeslag, men hos noen folk var viljen om løsrivelse sterkere enn hos andre. Det var noen episoder der ønsket om selvstendighet var lagt ut i offentligheten. der den kroatiske våren var et godt eksempel, men mesteparten av tida holdt folk meningene sine for seg selv. Hatet i retning partisanerne var også til stede fra flere hold. Mange av dem som kjempet for- eller sympatiserte med tsjetnikene eller ustasjene levde i SFRJ. Fortellingene fra krigen fortaltes videre fra en generasjon til den neste. Det viste seg at alt dette skulle komme til overflaten.

Spesielt mot slutten av 1980-tallet utga flere politiske- og andre ledere sin misnøye med tilstanden i SFRJ, og krevde drastiske tiltak. Det var først på denne tida at signifikante representanter fra de fleste av folkeslagene krevde løsrivelse på samme tid, mens spesielt serbiske ledere ønsket å holde på Jugoslavia.

*“Whereas the Titoist period was characterised by a conflict of codes, in which nationalist discourse was denied legitimacy, the opposite now became a reality: national antagonism formed the basis for political action”.*¹⁰⁷

Ekstremnasjonalistisk tenkning og retorikk ble en del av hverdagen. For slovenerne, kroatene og de bosniske muslimene, altså bosnjakene, ble situasjonen i SFRJ uutholdelig. Under et offentlig møte i det bosniske parlamentet den 15. oktober 1991 sa lederen for det bosnisk-serbiske partiet

¹⁰⁷ Pohlsander: 13

Srpska Demokratska Stranka (SDS) Radovan Karadžić følgende til representantene av det bosnisk-muslimske partiet Stranka Demokratske Akcije (SDA).

Dere må ikke tro at dere ikke vil føre Bosnia og Herzegovina til helvete og det muslimske folk kanskje til utslettelse fordi det muslimske folket kan ikke forsvare seg selv hvis det blir krig her. (*“Nemojte da mislite da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao a muslimanski narod možda u nestanak jer muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovde”.*)

I begynnelsen av 1990-årene erklærte Slovenia, Kroatia og Bosnia & Herzegovina seg for selvstendige stater, uavhengige fra SFRJ. Serberne, som var den klare majoriteten i det resterende SFRJ, ville ikke godta republikkenes løsrivelse. Kort tid etter selvstendighetserklæringene startet en liten militær konflikt i Slovenia før det blusset opp full krig i Kroatia og Bosnia & Herzegovina. Hvordan kunne det skje at innbyggerne som levde veldig fredfullt i over 40 år kunne gå over til å drepe hverandre i det som er den verste krigen i Europa siden andre verdenskrig?

I årene etter Titos død var sensuren i den offentlige sfæren blitt lettet på. Enkelte serbiske nasjonalister, med forfatteren Dobrica Ćosić i spissen, ble svært aktive der de påvirket både politikerne og befolkningen. De mente at serberne var ofre i det sosiale multietniske Jugoslavia. Ustasjene hadde begått folkemord under andre verdenskrig, og denne delen av historien var klippet bort under kommunistenes ledelse, slik at den sanne serbiske historien fikk aldri komme ut i offentligheten. Kroatisk nasjonalister på sin side følte at den kroatisk befolkningen var ofre. Ifølge dem hadde partisanerne begått folkemord mot kroatene i løpet av krigen, og de hadde blitt utsatt for undertrykkelse fra serberne helt siden 1919.

Det kan være en årsak til den brede støtten fra folket. På en annen side er det likevel vanskelig å tro at de radikale nasjonalistisk-orienterte partiene greide å få stor oppslutning bare ved hjelp av deres skremselspropaganda. Det må ha vært noen andre faktorer til stede. Stef Jansen bruker uttrykket “Pandoras box” til å beskrive situasjonen på 1990-tallet i SFRJ. Mange folk hadde

lagret eller fortrenget gamle minner og historier fra andre verdenskrig, og disse minnene og historiene ble vekket til live da “pandoras eske” ble åpnet.¹⁰⁸

Samtidig kan man si at statens oppbygning var muligens basert på ustø grunn. På 1960- og 1970-tallet opplevde man en forandring av fokus når det gjaldt tankesett blant den jugoslaviske eliten. I følge Richard Mills gikk de gradvis bort fra “brorskap og samhold” som var kjernen i Titos ideologi. Titos ønske var en “sør-slavisk” stat der alle med slavisk tilhørighet i Søreuropa skulle bli en del av den nye multietniske staten. Innbyggerne skulle føle seg som ett folk. Politikerne gjorde alt for at folket skulle tenke “brorskap og samhold” i samfunnet, og dette la grunnlaget for den jugoslaviske staten etter andre verdenskrig.

Edvard Kardelj ønsket radikale forandringer. Han ønsket å gå bort fra det etniske prosjektet og fokusere mer på det politisk-ideologiske. Sosialismen skulle være hovedgrunnlaget for SFRJ. Kardeljs store frykt var at staten ble for sentralisert. For å unngå for stor sentralisering var det tenkt at republikkene skulle fungere som administrative enheter. En ny og endret grunnlov kom i 1974. Mens fokuset før hadde vært på de ulike folkene i landet, fikk nå republikkene mer makt. Problemet var at etter som tida gikk fikk republikkene stadig større makt, og skilte seg gradvis mer fra hverandre. Da sosialismen falt og kommunistene mistet støtten fra den brede befolkningen i de fleste østeuropeiske landene var grunnlaget for å holde på den jugoslaviske staten borte.¹⁰⁹ Aller verst gikk det utover Bosnia-Herzegovina. Hver etnisk gruppe hadde hvert sitt ekstremnasjonalistiske parti, og alle fikk stor oppslutning fra folket de representerte. Mens de bosniske serberne- og kroatane hadde republikker utenfor Bosnia-Herzegovinas grenser som de kunne kalle for sine egne, hadde de bosniske muslimene ingen “reserveland” som de følte for eget. Bosnia-Herzegovina var deres eneste land. Det landet ble kastet inn i en blodig krig som hadde enorme følger politisk, økonomisk, geografisk og demografisk selv 20 år etter fredsavtalen i Dayton.

¹⁰⁸ Jansen: 275

¹⁰⁹ Richard Mills. (2010). Velež Mostar Football Club and the Demise of ‘Brotherhood and Unity’ in Yugoslavia, 1992-2009, *Europa-Asia Studies*, 62(7), 1107-1133

4.2. Partizansko Spomen Groblje i perioden etter krigen til 2005

I september 2000 var det gjort en grundig undersøkelse av Partizanski Spomenik. Krigen i Mostar hadde påført monumentet større skader, spesielt fra granater, men likevel ingen uerstattelige ødeleggelser. I årene etter krigen hadde det ikke blitt utført noe arbeid på monumentet, verken rehabiliterings- eller konserveringsarbeid. Målet for undersøkelsen var dermed å finne ut hvilken forfatning Partizanski Spomenik var i og hva måtte gjøres av rehabilitering. Noen sentrale punkter skilte seg ut der større investeringer var ytterst nødvendige. Foruten skader påført av krigens handlinger hadde monumentet opplevd store skader grunnet klima og vandalisme.

De fleste veggene, det vil si både de store og små, fikk sprekker spesielt grunnet vannskader. Vann hadde trengt seg inn i veggene der det frøs til is om vinteren. Dette førte til brudd, og oppsmuldring på en del steder. På enkelte plasser utviklet små brudd seg til større hull. Planter og dets røtter vokste gjennom brosteinene på bakken. Dette førte til ujevnt terreng, der flere groper ble dannet. Disse var så ofte fylt med vann, og dette førte til totalødeleggelse av brosteinene i flere områder langs monumentets veier. I den forbindelsen trudde man at monumentets dreneringssystem var tett, mens vannforsyningsinstallasjonen var ødelagt. Vannet kunne ikke gå gjennom rørene under monumentet, men gikk istedenfor ned langs monumentets overflate. I inngangspartiet var det ikke tilstrekkelig med vann, mens på den øverste delen av monumentet var det ikke noe vann i det hele tatt. Lysanlegget var ikke i funksjon. Alle lyskastere hadde forsvunnet, mens det elektriske fordelingsskapet var ødelagt.¹¹⁰ Av andre skader var det viktig å nevne mye graffiti på veggene, og fritt voksende ugress overalt i monumentets område.

Den 31. januar 2003 utnevnte ordføreren i byen (Hamdija Jahić, SDA) en gruppe personer som fikk ansvaret med å planlegge rehabiliteringen av Partizansko Spomen Groblje. Gruppen gikk under navnet Odbor za obnovu kompleksa Partizanskogog Spomen Groblja u Mostaru (Styret for gjenreisning av kompleksset Partizansko Spomen Groblje i Mostar). Den besto av et styre på 14

¹¹⁰ Grad Mostar - Odjel za urbanizam i graditeljstvo: 3

personer der mange hadde ulik yrkesbakgrunn.¹¹¹ Blant medlemmene fant man blant annet arkitekten Bogdan Bogdanović og Radmilo "Braca" Andrić. Andrić deltok selv i andre verdenskrig blant partisanerne, og var ordfører i Mostar i perioden 1969 til 1974. Han ble valgt til styrets president.

I 2005 var det planlagt en stor rehabilitering av Partizansko Spomen Groblje. Da donerte regjeringen i Nederland 11000 KM (Konvertibilna marka, valutaen i Bosnia-Herzegovina), mens den norske regjeringen donerte 22000 KM til Partizansko Spomen Groblje.¹¹² Av disse midlene ble 14500 KM brukt til å skifte de gamle gravsteinene med nye laget av den lokale steintypen "Tenelija". På denne måten kunne man se et nytt innslag fra Mostar i monumentet. I samme periode investerte byen Mostar sammen med regjeringa til Føderasjonen BiH i rehabiliteringen av Partizansko Spomen Groblje. 16572 KM gikk til rehabiliteringen av det grønne arealet i monumentet, det vil si rydding av søppel, klipping av gresset, ta ut gamle blomster og plante nye. Samtidig var en avtale om å opprettholde plantene inngått for 5500 KM hver måned. Det ble satt opp 9 nye lyskastere, mens det gamle elektriske fordelingsskapet var skiftet ut. Denne delen av prosjektet kostet 20750 KM. For 11175 KM ble vannforsyningssystemet også fikset.¹¹³

Det var planlagt å investere mere penger inn i Partizansko Spomen Groblje. Foruten de overfor nevnte utgiftene måtte man i tillegg regne med kostnader på i hvert fall 53500 KM for å oppnå full rehabilitering av monumentet. Dette skulle være den andre og endelige fasen i denne omgang.

Økonomien strakk likevel ikke helt, slik at monumentet var ikke totalt rehabilitert. Det gjenstod fortsatt mye arbeid for å få hele monumentet i normal opprinnelig tilstand. Åpningen av det delvis gjenoppbygde Partizansko Spomen Groblje tok sted 09. mai 2005, og dette var ikke en tilfeldig dato. Det var nemlig 60-års jubileet for seieren over fascismen under andre verdenskrig. På denne tida begynte også arbeidet med å få lagt monumentet i lista over nasjonale monumenter.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² *Partizansko spomen-groblje, graditeljska cjelina*. (2006) Hentet 01. april 2014, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778

¹¹³ Grad Mostar - Odjel za urbanizam i graditeljstvo: 8

I et langsiktig perspektiv skulle det bygges mer rundt Partizansko Spomen Groblje. Lettere tilgang til monumentet med bil, og en forbedret parkeringsplass var planlagt. Kostnaden på dette lå på rundt 25500 KM. Likevel var denne delen av utbyggingen bare småpenger sammenlignet med et par andre større prosjekter. Inngangspartiet måtte bygges om. Dette ville koste 150000 KM. Et helt nytt bygg i monumentet skulle være den største utgiften med et beløp på 180000 KM. Det var et amfiteater med en kapasitet på 1500 plasser. Alle de ekstra investeringene var estimert til en samlet kostnad på ca 500000 KM.¹¹⁴ På det første møtet til "Odbor za obnovu kompleksa Partizanskogog Spomen Groblja u Mostaru" sa arkitekten Bogdanović at han godtok andre tilleggsprosjekter på monumentet så lenge de ikke ødela eller forstyrret dets opprinnelige betydning.¹¹⁵

4.3. Monumentets tilstand i årene etter rehabiliteringen

Planene for Partizansko Groblje var store. Monumentet skulle bli mer tilgjengelig til den vide massen. Forestillinger ville bli vist i amfiteateret, barn skulle få muligheten til å gjøre ulike aktiviteter der, mens det samtidig var en fin plass til å slappe av for pensjonister. Veien fra byens hovedstadion ("Pod Bijelim Brijegom") skulle lettere bindes til monumentet.

Den andre fasen av rehabiliteringen uteble. I januar 2008 laget SABNOR (Savez Antifašista i Boraca Narodnooslobodilačkog Rata Mostar / Alliansen av antifascister og andre verdenskrigsveteraner Mostar) og Odbor za obnovu kompleksa Partizanskogog Spomen Groblja u Mostaru (Styret for gjenreisning av komplekset Partizansko Spomen Groblje i Mostar) en rapport om tilstanden Partizansko Spomen Groblje var i. Der stod det at det var utført store skader på veggene, mange gravsteiner var smadret, mens alle lyskastere var ødelagte eller stjålet.¹¹⁶ Monumentet var i en verre tilstand enn tilfellet var like etter krigen. Pengene investert i den første fasen av rehabiliteringen var i realiteten bortkastet.

¹¹⁴ Ibid: 10

¹¹⁵ Radmilo Andrić, *Zapisnik*, Mostar, 2003

¹¹⁶ Gradski odbor saveza antifašista i boraca NOR-a Mostar, Odbor za obnovu kompleksa Partizanskog spomen groblja u Mostaru: 8

Knuste- og feilplasserte gravsteiner. Mye ugress og søppel.¹¹⁷

Ugresset hadde vokst, men sjeldent blitt klipt. Det dekte over mange av gravsteinene, og om sommeren når gresset var ekstra tørt var det vanskelig å gå i shorts eller lignende uten å få kutt på beina. Siden monumentet var omringet av skog visste man aldri hva som skjulte seg i det høye gresset. For hvert år hadde det foregått stadig mer vandalisme. Taggete vegger med nasjonalistiske- og antikommunistiske slagord, brukne gravsteiner, urin, knuste ølflasker, og spredt søppel var bare noen syn som ofte møtte en besøkende når han/hun gikk rundt i monumentet. Monumentet hadde blitt en møteplass for alkoholikere og narkomane, og spor etter dem var ikke vanskelig å finne. Fontenen i den nedre delen av monumentet hadde ikke noe (grønt) vann, men istedenfor var den godt dekt med grønne ølflasker.

Den 14.februar 2014, på 69-års markeringen av Mostars frigjøring under andre verdenskrig, hadde en del av Mostars innbyggere, tidligere soldater, venner og familie til de omkomne fra den krigen kommet til Partizansko Spomen Groblje for å vise støtte og sympati til dem som kjempet. På inngangspartiet til monumentet ble de frammøtte møtt et sjokkerende syn. Vandaler hadde brukt treplanker og gummidekk til å lage en stor flamme. Noen av de frammøtte prøvde å slukke

¹¹⁷ Forfatterens private bilde, Partizansko Spomen Groblje, 2013.

den selv, men brannvesenet ankom fort og slukket brannen.¹¹⁸ Da fortsatte de besøkende markeringen sin, mens de som startet flammen hadde ikke blitt tatt.

Brennende dekk på inngangen til Partizansko Spomen Groblje.¹¹⁹

Ekstremnasjonalister hadde gjort mye skade på monumentet i løpet av de siste 20 årene. Derfor er det interessant å se på hvordan holdningene til politikerne i byen var angående monumentet under den sosialistiske tida, og etter krigen på 1990-tallet? Har det forandret seg, og eventuelt hvorfor?

¹¹⁸ M.M. (2010). *Nepoznati počinitelji zapalili barikadu na ulazu u Partizansko groblje u Mostaru*. Hentet 06. august 2014, fra <http://www.bljesak.info/rubrika/vijesti/clanak/nepoznati-pocinitelji-zapalili-barikadu-na-ulazu-u-partizansko-groblje-u-mostaru/76870>

¹¹⁹ Ibid.

Kapittel 5 - Politikk

I januar 2006 erklærte kommisjonen for bevaring av nasjonale monumenter (Commission to Preserve National Monuments) at Partizansko Spomen Groblje er et nasjonalt monument. Det betyr at regjeringa til Føderasjonen av Bosnia-Herzegovina er forpliktet til å utføre de juridiske, vitenskapelige, tekniske, administrative og økonomiske tiltakene som er nødvendige for å beskytte, bevare, presentere og rehabilitere nasjonalmonumentet. Kommisjonen for bevaring av nasjonale monumenter skal fastslå de tekniske kravene, og sikre midler til utarbeidelse av skilt som skal stå ved eiendommen. Skiltet skal inneholde grunnleggende data om monumentet, og om beslutningen om å erklære det for et nasjonalt monument.¹²⁰

Partizansko Spomen Groblje er et beskyttet område, slik at det er forbudt å endre dets grunnleggende formål. Alle, og spesielt myndighetene i de ulike fylkene, kommunene og byene, skal avstå fra enhver handling som kan skade nasjonalmonumentet eller true dets bevaring og rehabilitering.¹²¹

Denne oppgaven har som et av målene å finne ut om hvordan var holdningene til politikerne i byen angående monumentet under den sosialistiske tida, og etter krigen i Bosnia-Herzegovina på 1990-tallet? Har det forandret seg, og eventuelt hvorfor?

Et veldig kjent ansikt i Mostar, og en sentral politiker spesielt på 1990-tallet var Roko Markovina. Han var født i 1945, og tilbrakte mesteparten av livet sitt i Mostar. Det er litt vanskelig å beskrive Markovina med noen få ord siden han holdt på med mye forskjellig, både i arbeidslivet og i fritida. Han var blant annet direktør i SOKO Mostar i flere år; grunnleggeren og den første presidenten i tennisklubben “Mostar” og vannpoloklubben “Velež”; medlem av (krigs)krisestaben i Mostar, og lederen av byens sivilforsvar; medlem av partiet SDP (Socijaldemokratska partija / Sosialdemokratiske parti) og parlamentet til Bosnia & Herzegovina i perioden 1990-1996; og mye mer. På offentlige meningsmålinger var Markovina to ganger kåret til Mostars favorittinnbygger. I dag bor han i Split (Kroatia) der han jobber som professor

¹²⁰ *Partizansko spomen-groblje, graditeljska cjelina*, (2006). Hentet 01. April 2014 fra, http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778

¹²¹ Ibid.

på fakultet (Fakultet elektrotehnikе, strojarstva i brodogradnje / Faculty of Electrical Engineering, Mechanical Engineering and Naval Construction).¹²²

Eksplosjonen av sisternen på vannkraftverket den 03. april 1992 blir regnet av veldig mange som starten på “den første” krigen i Mostar. Fra den dagen utviklet små sporadisk skyting seg til full krig i byen mellom de serbiske styrkene og en samlet front bestående av bosnjaker og kroater. I et intervju i anledning 20.årsdagen siden krigsstarten i Mostar snakket Roko Markovina om tilstanden i byen i dag; hvordan det var før krigen; politikerne i byen; oppveksten sin i Mostar; og andre temaer relatert til byen. Hvordan var statusen til Partizansko Spomen Groblje?

Hrvatski Mostar (Kroatiske Mostar) på veggen. Knuste øflasker, søppel, og ugress ved siden av.¹²³

Markovina sa at Partizansko Spomen Groblje var behandlet med respekt. Han sa at man må alltid huske at alle minnesmerker, særlig gravplasser, er ansiktet til enhver plass og spesielt byene. Det

¹²² Dragan Markovina, *Roko Markovina za tačno.net: Vratite Mostar Mostarcima*. Hentet 02. juli 2013 fra, <http://tacno.net/interview/roko-markovina-za-tacnonet-vratite-mostar-mostarcima/>

¹²³ Forfatterens private bilde

er det ekte bilde av innbyggerne deres. Partizansko Spomen Groblje var et symbol på en tidsepoke. Å gjenoppbygge og bevare det for framtida er en nødvendig kulturell og sivilisert handling.¹²⁴

I følge Markovina var monumentet laget i kjærlighetens ånd, og ikke i forakt som en del andre bygninger og symboler i Mostar. Da er det spesielt to konstruksjoner han hadde i tankene. Da tenkte han spesielt på det svært høye klokketårnet til den katolske katedralen, og det store korset på fjellet Hum. Etter 1990-tallskrigene i Mostar hadde den katolske katedralen Marija Majke bygd klokketårnet mye høyere enn tilfellet var før krigen, mens et stort steinkors var reist på fjellet Hum. Markovina var ikke i mot disse fordi de var religiøse bygg. Det mange av dem fra før av. Det han ikke likte var at disse to konstruksjonene skilte seg veldig ut fra resten av det urbane landskapet. I en multietnisk by med en trist nærhistorie så Markovina på begge som veldig unødvendige, og mulige provokasjoner. Klokka på tårnet tilkaller de troende til bønn, ikke høyden på tårnet. Det er mulig å vise sin kjærlighet og dedikasjon til religionen på andre måter. Partizansko Spomen Groblje på sin side ble laget i respekt for dem som kjempet for frigjøringen av Mostar.¹²⁵

Noen få år etter at Partizansko Spomen Groblje stod ferdig ble Radmilo “Braca” Andrić valgt til borgermester i Mostar (1969-1974), mens litt senere ble Džemal Bijedić statsminister i SFRJ (1971-1977). I SFRJ var det en tradisjon at utenlandske delegater som besøker statsministeren tar en tur innom hans hjemby. I Mostar brukte Andrić å ta i mot de besøkende, og vise dem byen. Muammar Gaddafi og Alexei Kosygin var noen av dem han tok i mot, og en av plassene de besøkte var Partizanski Spomenik. Monumentet var sammen med gamle brua de to største severdighetene i byen. Når han tenkte tilbake på tida før krigen undret han over hvor rent det var. Man kunne ikke finne noe graffiti eller skader på monumentet.¹²⁶

Da krigen kom fikk naturligvis monumentet gjennomgå. HDZ (Hrvatska Demokratska Zajednica / Kroatias Demokratiske Union) og SDA (Stranka Demokratske Akcije / Partiet for Demokratisk

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Dragan Markovina, *Roko Markovina za tačno.net: Vratite Mostar Mostarcima*. Hentet 02. juli 2013 fra, <http://tacno.net/interview/roko-markovina-za-taconet-vratite-mostar-mostarcima/>

¹²⁶ Forfatterens intervju med Radmilo Andrić, borgermester i Mostar i perioden 1969-1974, Mostar, 03. august 2013

Aksjon) var sammen med serbiske SDS (Srpska Demokratska Stranka / Serbiske Demokratiske Parti) hovedaktørene under krigsstarten i Bosnia-Herzegovina. Det samme gjaldt i Mostar også der de tre partiene hadde størst oppslutning i befolkningen. 20 år senere var HDZ og SDA fortsatt de største partiene i Mostar.

Borgermesteren i byen (år 2014), Ljubo Bešlić, kom fra partiet HDZ. Han var inne i sitt andre strake mandat etter at han ble borgermester for første gang i 2004. Under hans tid har rehabiliteringsprosjektet i 2005 funnet sted, men også mye vandalisme på Partizansko Spomen Groblje. Det er ulike meninger om hvorfor slike hendelser har funnet sted. Bešlić har uttalt at manglende økonomi var hovedgrunnen til at monumentet har kommet i en forfallstilstand. I følge han ga byen minst 100000 KM hvert år fra budsjettet til arbeid på monumentet. Dette ble likevel bare småpenger siden det arbeidet som utførtes merkes ikke når neste år kom for da har monumentet igjen forfalt såpass mye. Siden Partizansko Spomen Groblje er et nasjonalt monument måtte staten eller i hvert fall Føderasjonen BiH gi mere penger, men de ga ingen ting. Han mente også at det var umulig å beskytte Partizansko Spomen Groblje siden det ikke kunne lukkes, samtidig krevde en rekonstruksjon veldig mye penger.¹²⁷

På en annen side kunne man ut ifra den tidligere nevnte rapporten fra januar 2008 lese at Føderasjonen BiH med kultur- og sportsministeren Gavriilo Grahovac i spissen ga både i årene 2006 og 2007 120000 KM til bystyret til å utarbeide et hovedprosjekt for restaurering og vern av monumentet. I følge rapporten hadde pengene fram til begynnelsen av 2008 ennå ikke blitt brukt.¹²⁸ I den samme rapporten ble blant annet myndighetene og politiet sterkt kritisert for ikke å ha gjort noe for å beskytte monumentet fra bevisst fysisk ødeleggelse begått av ultranasjonalistisk orienterte personer, selv om SABNOR og Odbor za obnovu Partizanskog Spomen Groblja flere ganger hadde kommet med forslag til bymyndighetene på hvordan pengene kunne formidles og hvordan videre ødeleggelse av monumentet kunne reduseres.

Nasjonale monumenter skal etter loven nyte størst mulig grad av beskyttelse. Likevel etter åpninga av det delvis renoverte Partizanski Spomenik den 09. mai 2005 hadde myndighetene i

¹²⁷ *Intervju gradonačelnika Bešlića magazinu START.* (2011). Hentet 06. august 2014, fra http://www.mostar.ba/vijesti_citanje/items/intervju-gradonacelnika-beslica-magazinu-start.html

¹²⁸ Gradski odbor saveza antifašista i boraca NOR-a Mostar, Odbor za obnovu kompleksa Partizanskog spomen groblja u Mostaru: 8

byen ikke tatt i bruk noen former for videre vern av monumentet. Monumentet ble utsatt for stor vandalisme, slik at det kom i den samme tilstanden, om ikke verre, som det var før rekonstruksjonen begynte.¹²⁹ I følge Radmilo Andrić har mye penger blitt investert i monumentet, mest gjennom donasjoner. Lyssystemet ble fikset, men ved å bruke en del penger på vakthold også kunne mye skade ha vært unngått. Han fryktet at uten samarbeid med utenlandske investorer, og uten vakter til stede på monumentet, ville det være vanskelig å beholde monumentet over en lengre tidsperiode, altså unngå totalødeleggelse.¹³⁰

I løpet av tida i SFRJ var det reist flere mindre monumenter i hyllest for de omkomne under andre verdenskrig i Mostar. Ved siden av helsesentret i gaten “Bulevar Narodne Revolucije”(Boulevard of Peoples Revolution) stod et slikt monument der før krigen. Det var dedikert til fem partisanere som ble hengt på det stedet av nazistene. I 2010 bestemte Ljubo Bešlić at byen skulle finansiere gjenopprettelsen av det.¹³¹ I Bulevar Narodne Revolucije førtes kanskje de hardeste kampene under 1990-tallskrigen i Mostar, og etter krigen var hele gaten i ruiner. Andrić var veldig fornøyd over det arbeidet som ble gjort, men samtidig hevdet han at det var det eneste antifascistiske monumentet der byen finansierte gjenopprettelsen.¹³² Under et år etter at monumentet var ferdig hadde det blitt utsatt for graffiti med ekstremnasjonalistiske slagord. “Drep balije” (skjellsord for bosniske muslimer) “drep tyrkerne” (det vil si drep muslimene), og “kniv, piggråd, Ahmići” (vise støtte til massakren av muslimene i landsbyen Ahmići) var bare noen av parolene.¹³³

I nærheten av Partizansko Spomen Groblje ligger stadionet Pod Bijelim Brijegom. Stadionet var laget i 1971, og det var hjemmebanen til fotballklubben RŠK Velež Mostar. Det hele navnet til klubben er direkte oversatt “Arbeidernes Idrettssamfunn Velež Mostar” (RŠK, Radničko Športsko Društvo Velež Mostar), mens bare Velež var mest brukt i dagligtalen. Velež var den

¹²⁹ Ibid: 7

¹³⁰ Forfatterens intervju med Radmilo Andrić, borgermester i Mostar i perioden 1969-1974, Mostar, 03. august 2013

¹³¹ *Bulevar - Nikoga ne zanima središnja gradska ulica.* (2010). Hentet 05. oktober 2014, fra <http://www.hercegovina.info/vijesti/hercegovina/mostar-hercegovina/bulevar-nikoga-ne-zanima-sredisnja-gradska-ulica>

¹³² Forfatterens intervju med Radmilo Andrić, borgermester i Mostar i perioden 1969-1974, Mostar, 03. august 2013

¹³³ S.S. *Uvrjedljivim grafitima ponovno oštećen spomenik kod Doma zdravlja.* Hentet 10. oktober 2014, fra <http://bljesak.info/rubrika/vijesti/clanak/uvrjedljivim-grafitima-ponovno-ostecen-spomenik-kod-doma-zdravlja/55913>

eneste klubben fra Mostar som spilte i den jugoslaviske eliteserien. I 1992 ble den “Kroatiske Sportsklubben Zrinjski Mostar” (HŠK, Hrvatski Športski Klub Zrinjski Mostar) gjenopprettet. Den fikk ikke lov til å delta under tida i SFRJ siden klubben var sterkt assosiert med Ustasjene, der den blant annet deltok i regimets fotballiga i 1941.¹³⁴ I 1992 spilte Velež sin siste offisielle hjemmekamp på Pod Bijelim Brijegom. Siden den tida har stadionet eksklusivt blitt brukt av Zrinjski etter at de sammen med datidens kommunestyre av Vest-Mostar hadde inngått en avtale med en varighet på 99 år.¹³⁵ (I 2004 kom den nye loven for styringen av byen Mostar etter initiativ fra “Den høye representant for Bosnia-Hercegovina” Paddy Ashdown. Den hadde som målsetting å forene de ulike kommunene til et samlet bystyre og gjøre politikken i byen mer effektiv.) Før 2004 var Mostar delt inn i seks små kommuner der Vest-Mostar var en dem.

Monumentet på Pod Bijelim Brijegom (til venstre i bildet) med det kroatiske brikkemønsteret.¹³⁶

I tida før krigen da Mostar fortsatt var en del av SFRJ ble det laget et monument på Pod Bijelim Brijegom. På den ene kortsida var garderobene plasserte, og foran dem sto monumentet. Det var en hyllest til Velež sine spillere og andre medlemmer av klubben som omkom under andre

¹³⁴ Mills: 1120

¹³⁵ Ibid: 1125

¹³⁶ *Stadion*. Hentet 10. september 2014, fra <http://www.hskzrinjski.ba/index.php/klub/stadion-hsk-zrinjski>

verdenskrig. Etter at Zrinjski tok over stadionet har monumentet blitt betydelig forandret. Det har blitt dekorert med det kroatiske røde og hvite brikkemønsteret, mens minnetavlen har blitt fjernet. Brikkemønsteret er en del av dagens kroatiske flagg, men det samme brikkemønsteret var en del av flagget til Den Uavhengige Staten Kroatia under andre verdenskrig.

Partizansko Spomen Groblje var før krigen et symbol på kollektivt minne, felleskap, kjærlighet, samhold, og respekt for hverandre. I dag kan det virke som om monumentet er et symbol på det stikk motsatte. Et symbol på disrespekt, hat, separatisme, og et symbol på en delt by. Det må mye vilje til og forståelse fra både politikerne og innbyggerne i byen for å være i stand til å få monumentet tilbake til sin opprinnelige forfatning, og enda viktigere det trengs mye vilje og respekt mellom folkegruppene for å beholde det i en eventuell restaurert tilstand.

Konklusjon

Monumenter blir bygd overalt i verden, og vi finner dem i alle mulige former med ulike særtrekk. Etter andre verdenskrig ble det laget svært mange krigsmonumenter spesielt i Øst- og Sentraleuropa. Sosialistisk realisme preget disse monumentene der sterke soldater, våpen og slag var de mest brukte motivene. Man skulle tydelig kunne se heroiske soldater som kjempet for moder/faderlandet og gikk seirende ut fra tøffe slag.

Etter en del store uenigheter, og etter at Den Sosialistiske Føderale Republikken Jugoslavia (SFRJ) ble kastet ut av Komintern den 28. juni 1948, ble forholdet mellom Tito og Stalin iskaldt. På flere områder ønsket SFRJ å skille seg ut fra de andre kommuniststatene, og monumentsbyggingen var en av dem. Monumentene i SFRJ var mye mer modernistiske i formen enn de sovjetiske. Man skulle utvilsomt kunne se forskjellene mellom *The Motherland Calls* og *Partizansko Spoemen Groblje*. I det første monumentet var det lite tvil hva motivet skulle forestille, mens i det andre måtte man ofte lese seg opp på betydningene av de ulike delene av monumentet. Likevel hadde Sovjetunionen og SFRJ en del til felles. Foruten å hylle de menneskene som omkom under krigen var monumentene ment til å binde innbyggerne tettere sammen. I begge land bodde det mange mennesker med ulik etnisk tilhørighet, og under krigen kjempet mange av dem sammen mot fienden. Tito brukte ofte slagordet “brorskap og samhold” i talene sine til folket, og presiserte at samfunnet i SFRJ var bygget opp på de prinsippene.

I løpet av andre verdenskrig mistet Mostar rundt 10% av innbyggerne. Før krigen bodde det rundt 18000 mennesker i byen, og det var antatt at 6000 av dem deltok i den antifascistiske kampen. Ikke alle deltok aktivt i slagene, mange hjalp til ved å gi mat og husly til soldatene selv om de på den måten risikerte deres og familiens liv. Over 700 av partisanere fra Mostar mistet livet i krigen.

I tida etter krigen ble det satset hardt på industri i Mostar, urbaniseringen var stor, og byen opplevde betydelig økonomisk oppsving. Det var viktig å ikke glemme de menneskene som mistet livet i kampen for friheten til byen. I likhet med de andre monumentene i landet skulle dette også fungere nasjonsbyggende og identitetsskapende. Det skulle fremme “brorskap og

samhold”, og i Mostar var det kanskje ekstra viktig. I en stor folketelling utført i 1961 kom det fram at i Mostar bodde det 37,6% kroater, 29,3% serbere, 16,8% jugoslaver, 14,5% muslimer og 1,9% andre. Sammen med Vukovar hadde Mostar prosentmessig flest interetniske ekteskap i SFRJ.

I 1960 vedtok den kommunale forsamlingen om å bygge et monument i Mostar, og i 1965 var arbeidet ferdig. Prosjektet ble gitt til den anerkjente arkitekten fra Beograd, Bogdan Bogdanović. Monumentet fikk navnet Partizansko Spomen Groblje (Partisan Memorial Cemetery) siden monumentet var også en gravplass for flere av partisanerne fra Mostar. Bijeli Brijeg var det utvalgte området Partizansko Spomen Groblje skulle bygges på. Bogdanović sa at monumentet var plassert der slik at revolusjonens krigere skal se deres by fra den. Monumentet og byen ser hverandre øye mot øye.

Etter kommunismens fall opplevde monumentene i de landene forskjellige skjebner. Kampen om monumentene var særlig viktig blant de politiske aktørene i Russland. Alle mulige utfall tok sted. Noen ble glorifisert, andre ble knust, atter andre ble flyttet på, mens noen kunne stå men fikk endret mening og funksjon. Det samme var tilfellet i Bosnia-Herzegovina. Byen Mostar hadde sammen med donasjoner fra andre land brukt mye penger på Partizansko Spomen Groblje, men stadig ble monumentet utsatt for bevisst ødeleggelse fra ultranasjonalistiske grupper. Samtidig viste bypolitikerne lite interesse til å følge opp prosjektet og beskytte det. Partizansko Spomen Groblje var en byens største severdigheter før krigene på 1990-tallet, og utenlandske ledere besøkte monumentet. I dag ligner monumentet på en søppelplass der narkomane og alkoholikere møtes.

Jeg ønsket å skrive en tekst som handlet om hjembyen min. Selv om jeg kunne en del fra før av har jeg etter å ha jobbet med denne oppgaven lært så utrolig mye mer. Forhåpentligvis opplever Partizansko Spomen Groblje en ny restaurering snart, at mange mennesker besøker det regelmessig, at vandalene holder seg langt unna det, og at det igjen blir et symbol på felleskap og respekt.

Litteraturliste

- 10 Ancient Egyptian Monuments.*(2014). Hentet 14. mai 2014, fra www.touropia.com/ancient-egyptian-monuments/
- About us.* (2014). Hentet 12. juni 2014, fra http://www.soko.hr/en/about_us.htm
- Berend, I.T.(2005) *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*. California: University of California Press.
- Bijedić, D. (1960, 11. februar). Bunt okupiranog grada, *Sloboda - List za društvena i politička pitanja*, s. 2.
- Bing, J. (2001). Ideas and Realities: Rebuilding in Postwar Mostar, *Journal of Architectural Education* 54(4), 238-249. Hentet 20. november 2013, fra http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1162/10464880152474556#.VGm5SVeG_mY
- Bing, J. (2004). *Historic Cities Support Programme, Conservation and revitalisation of historic Mostar*, s: 8. Hentet 20. november 2013, fra http://www.akdn.org/publications/2004_aktc_mostar.pdf
- Biondich, M.(2005). Religion and Nation in Wartime Croatia: Reflections on the Ustaša Policy of Forced Religious Conversions, 1941-1942, *The Slavonic and East European Review*, 83(1)
- Bogdan Bogdanović.* Hentet 07. august 2014, fra <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6721>
- Brüggemann, K. & Kasekamp, A. (2008). The Politics of History and the “War of Monuments” in Estonia. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 36(3), 425-448. doi: 10.1080/00905990802080646.
- Bulevar - Nikoga ne zanima središnja gradska ulica.*(2010). Hentet 05. oktober 2014, fra <http://www.hercegovina.info/vijesti/hercegovina/mostar-hercegovina/bulevar-nikoga-ne-zanima-sredisnja-gradska-ulica>
- Bunjac, V. (1970) *Mesto u kome se nalazi moj garnizon, Mostar - Grad svetlosti*, Mostar
- Čeliković. Z.L. (1966, 14. februar). Srećan ti praznik, voljeni grade!, *Sloboda - List za društvena i politička pitanja*, s. 1.
- Čupina, J.(1979) *Mostar i okolica*, Zagreb, s11

- Esbenshade, R.S. (1995). Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East- Central Europe. *Representations*, (49), 72-96.
- Forest, B. & Johnson, J. (2002). Unraveling the Threads of History: Soviet-Era Monuments and Post-Soviet National Identity in Moscow, *Annals of the Association of American Geographers*, 92(3), 524-547.
- Galerija. Hentet 07. august 2014, fra <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7650>
- Grad Mostar - Odjel za urbanizam i graditeljstvo, *Proglašenje Partizanskog Spomen Groblja Nacionalnim Spomenikom*. (2005).
- Gradonačelnici Grada Mostara kroz povijest. Hentet 10. november 2013, fra <http://www.mostar.ba/gradonacelnik-221/articles/250.html>
- Gradski odbor saveza antifašista i boraca NOR-a Mostar, Odbor za obnovu kompleksa Partizanskog spomen groblja u Mostaru. (2008). *Informacija o sadašnjem stanju partizanskog spomen groblja u Mostaru sa prijedlogom mjera za njegovu obnovu i završne radove*, Mostar, s. 3.
- Hamilton, A.(1990) Monuments and Memory, *The Australian Journal of Media & Culture*, 3(1)
- History 1921 – 1938*. Hentet 30. mars 2013, fra <http://www.bristolrugby.co.uk/fans/history/1921-1938/>
- Hromadzic, A. (2009) "Smoking doesn't Kill; It Unites!": Cultural Meaning and Practices of "Mixing" at the Gymnasium Mostar in Bosnia and Herzegovina, *Peace Education in Conflict and post-Conflict Societies, Comparative Perspectives* (s. 111). United Kingdom: Palgrave Macmillan.
- Ignatieff, M. (1984). Soviet War Memorials, *History Workshop*, (17), 157-163.
- Intervju gradonačelnika Bešlića magazinu START*. (2011). Hentet 06. august 2014, fra http://www.mostar.ba/vijesti_citanje/items/intervju-gradonacelnika-beslica-magazinu-start.html
- Jackson, P.(2006). 'Union or Death!': Gavrilo Princip, Young Bosnia and the Role of 'Sacred Time' in the Dynamics of Nationalist Terrorism. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7(1), 45-65. doi: 0.1080/14690760500477935

- Jansen, S. (1999). *Against cultural anaesthesia: Identity, nationalism and modernity in former Yugoslavia*, Ethnicity and Nationalism in East Central Europe and the Balkans, 271-293.
- Kostic, R.(2007) *Nation-Building from the Ottomans to Dayton*, Ambivalent Peace: External Peacebuilding, Threatened Identity and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina. Report No. 78, Department of Peace and Conflict Research and the Programme for Holocaust and Genocide Studies, Uppsala University, Sweden, 65.
- Markovina, D.(2012). *Roko Markovina za tačno.net: Vratite Mostar Mostarcima*. Hentet 02. juli 2013, fra <http://tacno.net/interview/roko-markovina-za-tacnonet-vratite-mostar-mostarcima/>
- Mayo, J.M. (1988). War Memorials as Political Memory, *Geographical Review*,78(1)
- Memorijalni kompleks Bitka za ranjenike na Neretvi, istorijsko područje.*(2009). Hentet 26. mars 2014, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3254
- Merenik, L.(1998) The Yugoslav Experience, or what happened to Socialist Realism. Hentet 01. oktober 2014, fra <http://www.guelman.ru/xz/english/XX22/X2218.HTM>
- Merewether, C.(1999) The Rise and Fall of Monuments. *Grand Street*, (68), 182-191.
- Mills, R. (2010). Velez Mostar Football Club and the Demise of Brotherhood and Unity in Yugoslavia, 1992.2009, *Europa-Asia Studies*,62(7), 1107-1133.
- Mirlesse, A.(2008). Interview with Bogdan Bogdanović, *Rencontre Européenne*, (7).
- M.M. (2010). *Nepoznati počinitelji zapalili barikadu na ulazu u Partizansko groblje u Mostaru*. Hentet 06. august 2014, fra <http://www.bljesak.info/rubrika/vijesti/clanak/nepoznati-pocinitelji-zapalili-barikadu-na-ulazu-u-partizansko-groblje-u-mostaru/76870>
- Monument of Lihula*. Hentet 04. april 2014, fra http://no.advisor.travel/photo_ex/24741
- Mostar.ba, *Gradonačelnici Grada Mostara kroz povijest*. Hentet 10. november 2013, fra <http://www.mostar.ba/gradonacelnik-221/articles/250.html>
- Motherland Calls*. Hentet 02. november 2014, fra http://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/9/99/The_Motherland_Calls.jpg

Mutevelić, I. (1980). *Partizanski spomenik u Mostaru*, Ljubljana, s. 6.

(1966, 21. Februar). *Nagrade Bogdanu Bogdanoviću i Hamzi Humi*, *Sloboda - List za društvena i politička pitanja*, (9), s. 9.

Palmer, S.W. (2009). How Memory was Made: The Construction of the Memorial to the Heroes of the Battle of Stalingrad. *The Russian Review*, 68, 373–407.

Partizansko spomen-groblje. (2006). Hentet 17. oktober 2013, fra http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2778

Pašić, A., Siravo, F. & Bianca, S. (2004). *Balkan Renaissance*, wmf.org, s: 38-45. Hentet 20. november 2013, fra <http://www.wmf.org/dig-deeper/article/balkan-renaissance>

Pašić, S. (1965, 20. september). Nepokoreni grad, *Sloboda - List za društvena i politička pitanja*, s. 1.

Petrovski, J.T. *Damaging Effects of July 26, 1963 Skopje Earthquake*, Skopje

Podgaric. Hentet 02. november 2014, fra <http://assets.atlasobscura.com/media/BAhbCVsHOgZmSSJGdXBsb2Fkcy9wbGFjZV9pbWFnZXMvYTk4Zjg4NjdjMTFiYmU3MTU2OGYyYzQ3YmY5NGI5YzdmMTQyZGEzZi5qcGcGOgZFFVsIOgZwOgp0aHVtYkkiCjYwMHg+BjsGVFsHOwc6CnN0cmlwWwk7BzoMY29udmVydEkiEC1xdWFsaXR5IDkxNjBjGVDVA/image.jpg>

Pohlsander. H.A. (2008). *National Monuments and Nationalism in 19th Century Germany*. International Academic Publishers.

Popis po mjesnim zajednicama, (1991), s.26 Hentet 20. oktober 2013, fra <http://www.fzs.ba/Podaci/nacion%20po%20mjesnim.pdf>

Proглаšenje partizanskog spomen groblja nacionalnim spomenikom, 2005: 11

Prva književna komuna Mostar. (1975). *Partizanski Spomenik*, s. 10.

Rothschild, J. (2008). *Return to Diversity*. New York: Oxford University Press

Spomen obilježja KCL Jasenovac. Hentet 07. august 2014, fra <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>

S.S. *Uvrjedljivim grafitima ponovno oštećen spomenik kod Doma zdravlja*. Hentet 10. oktober 2014, fra

<http://bljesak.info/rubrika/vijesti/clanak/uvrjedljivim-grafitima-ponovno-ostecen-spomenik-kod-doma-zdravlja/55913>

Stadion. Hentet 10. september 2014, fra
<http://w8ww.hskzrinjski.ba/index.php/klub/stadion-hsk-zrinjski>

Stadium History. Hentet 30. mars 2013, fra
<http://www.soldierfield.net/content/stadium-history>

Stand to the death. Hentet 02. november 2014, fra
<http://statics.photodom.com/photos/2009/05/09/1344634.jpg>

Stanovništvo prema izjašnjenju o nacionalnoj pripadnosti po opštinama, 1991. Hentet 20. oktober 2013, fra
<http://www.fzs.ba/Dem/Popis/Nacionalnost%20općine%20Popis%201991.pdf>

Vraca Memorial Park, the architectural ensemble.(2005). Hentet 25. mars 2014, fra
http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=2559